

УДК 398.43(477.82)

ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ДОМОВИКА НА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІЙ ВОЛИНІ

Володимир ГАЛАЙЧУК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна

У статті на основі головно польових етнографічних матеріалів проілюстровано традиційні вірування волинян у домашніх духів. Засвідчено, що основними на обстежених теренах є тип домовика як духа-опікуна, генетично похідного від душі померлого предка, і тип набутого зі зноско чи в інший спосіб духа-збагачувача, який виразно тяжіє до образу чорта. Вони доповнюються наближеними до узагальненої візії домовика образами ласки та вужа. Співвідношення між цими типами стали основою формування діалектної за своїм характером картини відповідного сектора вірувань на Волині. Аналіз матеріалу дозволив констатувати етнокультурну єдність волинських теренів із такими колоритними у сенсі побутування демонології регіонами, як Карпати і Полісся, визначити місце Волині як своєрідної перехідної зони між домінуючими типами уявлень про походження домовика.

Ключові слова: історико-етнографічна Волинь, демонологія, вірування, домашні духи, дух-збагачувач, домовик, ласка, вуж.

Дослідження нижчої міфології на сьогодні становлять один із найактуальніших напрямків української етнології. Попри те, низка теренів України досі залишається маловідомою у демонологічному аспекті. Стосується це й історико-етнографічної Волині. Зокрема, майже не представлені в етнографічній літературі традиційні уявлення волинян про домашніх духів, окреслити які є метою пропонованої розвідки.

Ця ділянка духовної культури коротко знайшла своє відображення у працях Павла Чубинського¹, Миколи Теодоровича², Антоні Сєвінського³, Броніслава Сокальського⁴,

¹ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдѣлъ / П. Чубинский. С.-Петербург, 1872. Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство.

² Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходо́въ Волинской епархіи. Составилъ преподаватель Волинской духовной Семинаріи Н. И. Теодоровичъ / Н. Теодорович. Почаевъ, 1893. Т. III: Уѣзды Кременецкій и Заславскій.

³ Siewiński A. Wierzenia ludu o chowańcu, farmazonach, planetnikach, miesięcznikach i błędach / A. Siewiński // *Lud*. Lwów, 1896. Т. II. S. 252–256.

⁴ Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / B. Sokalski. Lwów, 1899.

Василя Доманицького⁵, Ярослава Пастернака⁶. З-посеред інших учених найбільше уваги відповідним віруванням та уявленням вділив Василь Кравченко⁷. Два записи зі Старокостянтинівщини уміщено й у порівняно новій збірці текстів “Українські міфи, демонологія, легенди”⁸.

Хоча вже опубліковані відомості з окресленої тематики вкрай скупі, їхнє значення важко переоцінити. Важливість полягає не лише у самому змісті матеріалів, але й у часі запису. Не кажучи вже про ХІХ ст., зафіксована навіть кілька десятиліть тому інформація до певної міри є “чистішою”, позбавленою новітніх комунікаційних нашарувань запозичень.

Порівняно з Поліссям і Карпатами, де демонологічна традиція зберігається ще відносно стійко, волинський матеріал переважно скупіший, не настільки виразний і колоритний, а в деяких районах буквально зводиться до кількох стандартних відповідей на поставлені питання. Така ситуація спостерігається і стосовно більшості інших тем традиційної народної культури. Все ж, поєднання вже опублікованих відомостей зі значним масивом сучасних польових записів дозволяє створити доволі виразну картину.

Загалом домашні духи є одними з найпопулярніших в українців демонічних істот. Залежно від регіону – це *годованець* як дух-збагачувач і *домовик* як дух-опікун. Для Волині більш притаманні розповіді, бувальщини та оповідки саме про *домовика* (відповідно, назва *домовик* є загальноволинською). Лише на південному заході (Сокальщина, Горохівщина, Бродівщина, Кам’янецьчина, Бусьчина), згідно з нашими матеріалами, побутують уявлення про духа-збагачувача. Назва *домовик* тут домінує, але паралельно трапляються ще й такі назви, як *панок*, *панич*, *лихий*, *злий*, *нечиста сила*, *дідько*, *чорт*, *чортик*; зрідка – на Бусьчині й Кам’янецьчині – *федик* чи *антипко*⁹). З літературних джерел довідуємось про наявність таких уявлень і в південно-східній Волині (Хмельниччина, Старокостянтинівщина). Притаманні для духа-збагачувача назви “хованець” і “вихованець” знаходимо, відповідно, лише у матеріалах Б. Сокальського з Сокальщини¹⁰ й у П. Чубинського з колишнього

⁵ Доманицький В. Народний календар у Ровенському повіті Волинської губернії / Василь Доманицький // Матеріали до української етнології. Львів, 1912. Т. XV. С. 62–89.

⁶ Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту / Ярослав Пастернак // Матеріали до етнології й антропології. Львів, 1929. Т. XXI–XXII. Ч. 1. С. 321–352.

⁷ Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом / Василь Кравченко. Житомир, 1920; *Його ж.* З побуту й обрядів північно-західньої України / Василь Кравченко // Збірник Волинського науково-дослідного музею. Житомир, 1928. Т. 1. С. 67–114.

⁸ Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. Дмитренко. Київ, 1992.

⁹ Про домовика-антипка знаходимо відомості з Житомирщини й у В. Кравченка (Див.: Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 55–56). В іншому місці, однак, автор описує персонажа з цією назвою вже як чорта: “Антипко – злий дух, який може звести людину до дванадцятої години ночі у полі на дорозі. Має силу, лише доки заспівають півні” (Там само. С. 157).

¹⁰ Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 250.

Проскурівського повіту (тепер – Хмельниччина)¹¹. Водночас чітко розмежувати уявлення про духа-збагачувача і про духа-опікуна на теренах Волині доволі проблематично: відрізняються ці персонажі в основному походженням, у решті – їхні характеристики майже тотожні. Не в останню чергу диференціацію утруднює і наближення обидвох персонажів до образу *чорта*¹².

Переважно до відомостей про домовика на теренах Волині у наш час ставляться зі скепсисом: “*Але хто його бачив, того домовика? То тільки така легенда йде, от як ото ті відьми, і русалки, і всяке таке*”¹³. Розповіді про нього вважають вигадками і байками, а сусідські статки закономірно пояснюють наслідком важкої праці: “*Казали: має лихого, злого, і він йому помагає. А той господар знов казав: працюй так, як я, – і ти будеш мати*”¹⁴.

З іншого боку, нерідко багатство сусіда пояснювали і його зв'язком із “нечистим”: “В Сокальському повіті є двоє людей, котрі мають назву фармазона* . [...] Другий з них є будівничий, дуже поштивий чоловік і розумний, добре йому ведеться, тому із заздрості говорять хлопи, що має “панича”¹⁵. Відтак траплялося, що господарі змушені були виправдовуватися перед односельцями:

“Був такий в нас багач. Мов всьо. Ну – старавсі, робив, мов [...]. А там все казали, що там є той злий, що Степан чорта має. Шось там ніби виділи, як їму їсти ду стадоли на горі носили, – він на горі сидів. А той господар прикликав мого тата і каже: “Несторку, ходи, я тибі шось скажу. І завів його ду стадоли (а там – багач – збіжжі повно, всяких і вилок, і всього, господарка така – і кірат був, – молотили те збіжже [...]) і каже: “Дивись, кажуть люди, що я маю чорта. А дивись – де я маю чорта? Я маю всьо, а то той, що ніц не має, – то він має чорта”¹⁶.

У випадках ототожнення домовика з духом-збагачувачем його походження пов'язували з так званим *знóском* – маленьким недорозвиненим курячим яйцем без жовтка*. Такі уявлення досі побутують на Бродівщині, Бусьчині й Кам'янецьчині:

¹¹ Чубинській П. Труды... С. 208.

¹² Усе ж, респонденти нерідко розрізняють образи домовика і чорта: “То не домовик. В нас один, то казали, чорта мав. То як вмирав – то мусили стелю зірвувати, і то не помогло, аж такі прийшли – то від него взяло чотирах, шо він знав” (Записано у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2011 р. від Мазепи Богдана Петровича, 1943 р. народж.), “(А “зле” і домовик – то не одне і те саме? – В. Г.) Не. Домовик – то є свій, домовик” (Записано у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. 09. 07. 2006 р. від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.).

¹³ Записано у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 09. 07. 2006 р. від Мулика Бориса Степановича, 1930 р. народж.

¹⁴ Записано у с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. 06. 07. 2012 р. від Ковалюка Павла Івановича, 1922 р. народж.

* *Перекручене – франкмасона (Прим. авт.).*

¹⁵ Siewiński A. Wierzenia ludu o chowańcu... S. 253.

¹⁶ Записано у с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. 09. 07. 2012 р. від Надольської Катерини Несторівни, 1933 р. народж.

* Найчастіше на Волині зносок трактують як перше чи останнє знесене куркою яйце (лише на Бродівщині деталізували, що курка має бути *чорною*). Водночас на Славутщині нерідко

1. “Тутво був такий пасічник (але він вмер вже, його нема, і та хата скапараласі), то він хтів пасіку мати, пчолу мати, то він за таким питава, за тим домовиком. І ходив в сусідське село, Грицеволя (с. Грицеволя Радехівського р-ну Львівської обл. – В. Г.), за рікою. Він ходив, а там такий старий, жи його мав, того домовика, і він казав йому так: сїдай зі мною, і притулився їден до другого, і те яйце (таке – перше їйце від курки) пхнув йому під ліву пахву, і каже – неси його дев’ять день, і він виведетьці. А чи то правда, чи ні? Але во – хата скапаралася, і жінка вмерла, і діти вимерли, і він вмер, і нема нікого. Видно (з нашої сторони так подумати), жи воно шось є. Но ми його не видим”¹⁷.

2. “Вогорать (говорять. – В. Г.), шо може шось з него (зі зноска. – В. Г.) вилізти. Кажуть, жо люди панка мають”¹⁸.

3. “Дублінка – бо не має середини. Воно лихе приносить до господарства. Чула, шо шось носили то під пахою. Гріс-гріс то яйце під пахою, і виходе лихий”¹⁹.

4. “Дубленку якщо носити під лівою пафою, то той домовик вилізе”²⁰.

5. “Тутка був їден хлопець, пас корову. І той хлопчинка взев собі вшив мішечко таке маленьке, а курка як знесла таке їйце, довбіньочку, і він взев то мішечко прив’язав собі під пахою. А хлопці (а то діти) взели його такво стиснули, – то казав мій чоловік, шо кров вже була, на зав’язі. То вже сі, видно, він зав’язував”²¹.

Так колись уявляли собі походження *вихованця* й на Проскурівщині: “Треба взяти куряче яйце, яке називають “зноском”, і впродовж дев’яти днів носити його під пахою. На десятий день народжується з яйця маленька істота, вповні схожа на людину і з маленькими рогами”²².

трапляється й мотивація, згідно з якою зносок це яйце від курки, підвіяної вихором. Вихор на цих волинських теренах, як і повсюдно в Україні, пов’язують із *чортом*, а відтак ця візія виглядає доволі логічно (адже й карпатського *годованця* також ототожнюють з *чортом*).

Назва *зносок* є для Волині майже загальною. Також таке яечко називають *зносочок*, *знісок*, *знісик*, *віносок*, *знісок*, *знісок*; рідше – *недонісок*, *недорідок*, *мізінчик*, *запорток*, *чортове яйце*, *сатанський віродок*. На противагу останньому яйцю – *зноску* – перше яйце на Славутщині подекуди називають *принісок*.

Лише в обстежених автором селах Буського і Кам’янка-Бузького районів назви *зносок* не вживають взагалі. Найчастотнішою тут є назва *дівбінька*, а також її кореляти: *дівбінька*, *дівбінька*, *дубленка*, *дублінка*. *Дівбінькою* на зазначених теренах називають також калатальце, яким діти у великодний четвер били до паркана (пор. з іншою формою – *дівбінька*, найбільш наближеною до літературного *дівбенька*). Оскільки зносок “порожній” усередині, адже не має жовтка, це могло спричинити до його відображеного у назві ототожнення з діточим калатальцем.

¹⁷ Записано у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 07. 2011 р. від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. народж.

¹⁸ Записано у с. Монастирок Бродівського р-ну Львівської обл. 11. 07. 2011 р. від Хом’як Марії Іванівни, 1923 р. народж.

¹⁹ Записано у с. Соколя Буського р-ну Львівської обл. 11. 07. 2012 р. від Затхей Ольги Михайлівни, 1935 р. народж.

²⁰ Записано у с. Соколя Буського р-ну Львівської обл. 11. 07. 2012 р. від Приставської Марії Ільківни, 1930 р. народж.

²¹ Записано у с. Спас Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 09. 07. 2012 р. від Костюк Софії Михайлівни, 1930 р. народж., родом зі с. Деревляни цього ж р-ну.

²² *Чубинській П.* Труды... С. 208.

На Старокостянтинівщині варіант походження зі зноска дещо ускладнено, – його ще й закопували у гній: “Кажуть, якщо курка знесе зноска і носити його дев’ять день під пахвою, а потім закопати в гній, то вилупиться чорт. Одна жінка схотіла перевірити. Як курка знесла яйце, то вона взяла під пахву і гріла дев’ять день. А на десятій закопала в гній. Через якийсь час і справді вилупився той чорт, прийшов до неї та й каже: “Ти мене виносила дев’ять день, а на десятій закопала в гній, то тепер ти моя, а я твій! [...]”²³.

У Кам’янка-Бузькому районі зафіксовано розповідь про його походження зі свіжознесеного яйця: “Ну то на ню говорили, що вона мала. А як вона мала: брали свіже яйце, горяче, і носили дев’ять днів під мишкою, і вони собі його вирощували. А тоді мали, на горі був”²⁴.

Ярослав Пастернак на Жовківщині зафіксував варіант виведення домашнього духа з яйця від чорної курки: “Як яйце від чорної курки тримати під пахою через дев’ять днів, то вилізе з него лихий”²⁵. Згідно з нашими матеріалами з Бродівщини, це має бути не просто яйце, а саме зносок від чорної курки: “Перший раз як курка знесе яйце – то мале таке. Від чорної курки, як вона знесе перше яйце, то висиджують під пахвою того панка? – чортик”²⁶.

Потрібно, однак, зазначити, що на більшості території Волині зноска і взагалі яйця з домашніми духами не пов’язують*.

²³ Українські міфи, демонологія, легенди... С. 38.

²⁴ Записано у с. Стрептів Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 15. 07. 2012 р. від Приставської Марії Миколаївни, 1944 р. народж.

²⁵ Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках... С. 327.

²⁶ Записано у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2011 р. від Мазепи Богдана Петровича, 1943 р. народж.

* Спорадично його споживають, як і звичне яйце, без будь-яких застережень. Траплялося, що зноска не їли, а лишали курам “на поклад”, щоб ті й далі продовжували нести на тому самому місці. Як правило ж, зноска не їли лише тому, що не сприймали як суттєвий наїдок або й узагалі без виразної мотивації, знаючи лише, що не можна цього робити. Відтак викидали його курам, собаці чи й просто у сміття або на гній. Безперечно, що навіть така, чітко не окреслена заборона на споживання зноска вже дозволяє припускати його певну демонізацію. Ще більш виразно бачимо це в інших способах його позбутися.

Найчастіше, знайшовши зноска, його розбивали, перекидаючи через хату, хлів, іноді через пліт чи й просто кинувши “від себе”. Про контакт з демонічним свідчать перекидання зноска навідріг або позад себе і заборона, виконавши дію, оглядатися, дивитися на те, як він розбився. Подекуди такі дії мотивують тим, щоб курка більше не несла маленьких яєць, подекуди – знешкодженням чогось несприятливого. Перекидання могли супроводжувати заклинанням-оберегом, як у випадках імовірного контакту з демонічними силами: “Знісок при конці курка несе, то нашоє через хату кидають. І – “Я нічо[го] не вмю” – примовлять. Правою рукою позад себе кидать. В хату його шось не вносять” (Записано у с. Рясники Гошанського р-ну Рівненської обл. 14. 07. 2009 р. від Зінчук Марії Лук’янівни, 1930 р. народж. Повний варіант цього заклинання мав би звучати так: “Я нічого не знаю, і хай мені нічого не шкодить”).

Доволі рідко, проте трапляються на Волині свідчення, згідно з якими перекинути зноска через хату мали діти або лише хлопець. Зауважу, що згідно з уявленнями українців, ніщо лихе дітям пошкодити не може, адже до семи років вони ще безгрішні. Відтак побутував і варіант, коли зноска віддавали дітям як забавку, іноді навіть пофарбувавши до Великодня разом з іншими крашанками.

На Бродівщині й на Горохівщині виявлено інший варіант набуття домовика, теж тотожний набуттю духа-збагачувача, коли його можна було придбати “з усім”:

1. “Ну, з чимось передають. Во, наприклад, там шось купусте в них, чи ягоди, чи хату, та й вони кажуть: “Бери зі всім”, – а якщо ти скажеш, що береш зі всім, та й вже з тим чортом візьмеш, а треба казати: “Я беру (або купую) те, що бачу, от те я беру”. А як скажеш, що береш зі всім, та й вже тобі передасть”²⁷.

2. “Мого чоловіка дядько мав того біса. Він купив хату, ну, так недалеко в сусідів купив хату. Він знав, що той дядько має того біса, чорта, але заблаглась йому та хата, і всьо – він буде купувати ту хату. Купив ту хату і купив того біса, що він не купував його. Він потім пішов до того сусіда та й каже йому: “Слухай, я в тебе тільки хату брав, а чорта твого я не брав”. А він йому каже: “А чого ж ти в мене зразу не питав? Я продавав хату зо всім”. А зо всім – то було з чортом”²⁸.

3. “Домовик – то є чорт. Люди маюг. І панок, і чорт кажут. Тут є хата, там ніхто не жиє. І колись там, знаєте як? Породила дитину – колиски нема. Пішла позичила колиски (він лісником робив), принесла додому, положила дівчинку [...]. Та й вона з хати – колиска колишеця. І сїніє дитина. Але як вона прийшла по ту колиску, той мужчина казав: “Я даю тобі зи всім”. Та й вона принесла додому. І та дитина колишеці, сїніє [...] потому вона віднесла ту колиску. Каже: “Петре, ти давесь мені зи всім, і я тобі віддаю ту колиску зи всім”. А якби була не віддала, то було б ту дитину замучило. То мама розказувала”²⁹.

4. “Як він за Польщу не мав землі, то він соляркою трохи заїмався, а більший час полотно робив. І в нього зносився верстат, і він дивиться – продається верстат. Дядько продає, каже: “Тіко купуй зі всім”. Він каже: “Конешно, зі всім” (Людина не поніла, для чого він сказав, щоб взяв верстата зо всім). Ну, він привіз, в хаті поставив, зібрав, наложив основу, попробував, як робе, і ліг спати. Погасив лампу та й ліг... чує – верстат робе. До рання основа вся вироблена. Він рано пішов, найняв фуру, верстата розібрав, зложив і повіз на продаж. Знайшовся покупець – продає. Каже: “Тіко зо всім”, – і продав [...]”³⁰.

У розповіді з Буського району господар нібито набув домовика після наруги над святим причастям (тут бачимо вияв ототожнення з *чортом*):

“Казали, що мали панка. Був там на хуторі старий, він з тим злим мав якусь зв’язь. То казали, що він взев причастие, і пішов до ліса, положив те причастие в

²⁷ Записано Наталією Когут у с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2011 р. від Глушика Івана Миколайовича, 1951 р. народж.

²⁸ Записано Н. Когут у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 07. 2011 р. від Степчук Софії Василівни, 1931 р. народж.

²⁹ Записано у с. Панькова Бродівського р-ну Львівської обл. 11. 07. 2011 р. від Паливоди Надії Андріївни, 1934 р. народж.

³⁰ Записано Анастасією Кривенко у с. Мерва Горохівського р-ну Волинської обл. 09. 07. 2010 р. від Адамчука Петра Микитовича, 1927 р. народж.

дереві в душло і в него стріляв. І він відтоди з тими злими [...]. Каже – як свиснув, то на подвір'я вся дичина прилетіла їму, і він вистрелив – що хтів то забив [...]"³¹

На Гоцанщині, Славутщині й Кременеччині появу домовика пов'язують із будівництвом підвалин чи фундаменту хати, із завершенням будівництва: *“Заводиця, кажуть, як хату строїш. Оцьо як зробили заливку, підмуровку, геть тако вже все вимурували чи там поставили дерев'яну, ну та й всьо, вже тоді знайте, шо він буде на горі”*³², *“Домовик у кожній хаті є. Як строїти хату, то він уходить. [...] То як ті[ль]ки заклали хату, то він появляється”*³³, *“Домовик в кожній хаті є. [...] То вже як построїли хату, то він повинен бути”*³⁴, *“В домі? обізательно є домовик. Як построїца чи як закладає (тоді він з'являється. – В. Г.)”*³⁵, *“Як построїца людина і буде жити в тій хаті, то там має бути домовик, а чи то злий дух, чи божий дух, я не знаю”*³⁶.

Іноді волиняни, оготожнюючи домовика з “нечистою силою”, трактують його як душу “безпірного”, відьмака чи просто “чужого”, що помер на місці будівництва хати: *“Після війни, то одні купили хату на хуторі – і продали, не могли там жити. Там жили ті, шо займалися злими духами, читали Чорну магію, і там жили ті злі духи. А то кажуть, шо там на тому місці була вбита людина, а вони поставили хату на тому місці, а то не можна. То хто Чорну магію читає, а потім вмирає, то той домовик там потім і живе”*³⁷, *“Ну, домовики, кажуть, шо вони тоже є. Є такі, шо на такому місці поставлять, вот, наприклад, десь колись було кладбище і там поставлять дім, то якісь ті ходять, стукають, муче”*³⁸. Свого часу такі уявлення зафіксував М. Теодорович у колишньому Заславському повіті: *“[...] вірять, шо якщо при копанні землі, наприклад, для фундаменту споруди, будуть вириті кістки покійників, то їх належить поховати і відслужити над ними панахиду; інакше – у споруді, зведеній на такому місці, поселиться злий “домовик”*³⁹.

³¹ Записано у с. Волиця Буського р-ну Львівської обл. 05. 07. 2012 р. від Сахаревич Емілії Василівни, 1932 р. народж.

³² Записано у с. Вільгір Гоцанського р-ну Рівненської обл. 06. 07. 2009 р. від Величко Надії Мойсїївни, 1940 р. народж.

³³ Записано у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 14. 07. 2007 р. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. народж.

³⁴ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. народж.

³⁵ Записано у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл. 18. 07. 2007 р. [відомості про респондента втрачені].

³⁶ Записано у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 17. 07. 2006 р. від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. народж.

³⁷ Записано у с. Вільгір Гоцанського р-ну Рівненської обл. 05. 07. 2009 р. від Хочая Володимира Федосійовича, 1930 р. народж.

³⁸ Записано Н. Когут у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 07. 2011 р. від Котовського Казимира Йосиповича, 1953 р. народж.

³⁹ Теодорович Н. Историко-статистическое описание... С. 606.

Типовим є ототожнення домовика з душею члена сім'ї, який помер у вже, властиво, збудованій хаті: *“Як хтось в хаті помер і шось таке в хаті чувствуєця, чи на горі шось таракне, то це, кажуть, домовик. Він в кожній хаті є. В кожній хаті ж хтось вмирає”*⁴⁰, *“Кажуть, як хтось вмер, то хтось ходить, – то домовик той ходить”*⁴¹. Нерідко це душа, якій чимось не догодили, або душа безпірно померлого: *“Якшо хтось помре в хаті, і то тій душі не догодиш – не зробиш дев'ять день убід, сорок день і рік, і на церкву не даси, бідним за упокой не даси – і то в хаті є той домовик. То він в хаті до року все б'є”*⁴², *“Якшо якийсь покойник не так вмер, то по горі десь стукає, то кажуть – домовик”*⁴³, *“Людина як помирає і якусь мисль має, незакінчену роботу [...] То він може зістатисі в тій хаті і робити своє. І дитину колисати буде, шо колиска буде ходити [...]”*⁴⁴. У бувальщині зі Старокостянтинівщини йдеться про домовика, який жив у хаті, де перед тим спеклася біля груби мала дитина⁴⁵.

Відомості про запрошення домовика на нове помешкання, як це притаманно для поліських теренів, на Волині не поширені. Як правило, тут вважають, що він особливого запрошення не потребував: *“Як переходили в нову хату, його не запрошували. Він сам перейде за хазяями”*⁴⁶. Інформацію, яка засвідчує побутування у минулому цього звичаю й на Волині, вдалося виявити лише на Славутщині:

“Балакали, шо домовик це [...] то як мого чоловіка родичка, да була десь, виселили її, так як в евакуацію тоді висилали, то була в їх така стара, вони ше приїхали тоді з Луганска, з Донбасу приїхали, так як тоді казали. То це вона – мого деда сестра двоюрідня, то каже, як ми вибіралиса звідти з Донбасу, а тая баба їхня була така вже, ну, в'обшем, вона й людям помагала шось по якіхось слабостях, то ми як виїжджали, то баба замела хату віником і пустивила віника не так, а догори, і сказала, шо ходи, домовий, з нами (Це баба звідси була, а потім їх виселили, а потім вже вони знов поверталися сюди, то вона ше приїхала, ця баба, сюди). І як вона сказала це, шо ходи, домовий, з нами, то в печі ([а там] шось горіло, чи

⁴⁰ Записано у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. 23. 07. 2007 р. /Відомості про респондента втрачені/.

⁴¹ Записано А. Кривенку у с. Новоставці Гошанського р-ну Рівненської обл. 08. 07. 2009 р. від Оксенюк Любові Михайлівни, 1940 р. народж.

⁴² Записано у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. 09. 07. 2006 р. від Лавренюк Віри Петрівни, 1951 р. народж.

⁴³ Записано у с. Савчиці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 14. 07. 2006 р. від Раїси Ксенофонівни, 1965 р. народж.

⁴⁴ Записано у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2011 р. від Мазепи Богдана Петровича, 1943 р. народж.

⁴⁵ Українські міфи, демонологія, легенди... С. 64.

⁴⁶ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. народж.

солома, чи шо), – то той жар, попел, став такою кучою. Так вона розказувала, а чи воно правда, то я не знаю⁴⁷.

Певним підтвердженням попередніх відомостей може бути й така розповідь: *“Він, в’обше-то, в кожній хаті є. Він в кожній хаті повинен бути. Даже закладають хату, і каже, шо домовика мусимо перевести в хату. Він сам приходить, но він не дасця знати. Ніхто його не пригласає, він сам переходить, но ніхто його не бачить”*⁴⁸.

У варіанті з домовиком – духом-збагачувачем господар вільний переводити його з місця на місце:

“Колись я навіть робила в канторі, робила ввечері годовий учот, то лавав той домовик. І лазає по драбині, і всьо [...]. І не кіт, бо чути – взуте гониця. Я кажу до бугалтера: “Шо то такеє?” – “О, то ми сидимо з домовиком”. Я кажу до бугалтера: “То ми йдьом, подивімся, шо то таке”. – “Тобі треба? Бачиш – поліз вже на гору. Подивився, шо ми ше є, і поліз на гору”. За минутку знов злазит [...]. І здаєця – нема неякої людини, а стук чути. Не бачиш жодної людини, а стук чути, по драбині. То дух чи шось. [...] А він шо хоче виробляє, той домовик. Ми прійдем врано – всі бумаги розкидані, всі папки порозкиджувані. А він, той дядько (господар домовика. – В. Г.), був сторожом. Тоді вже голова колгоспу каже до того хазяїна, шо ти так зроби, шоб він звідси зник. “Я зроблю [...]”. І забрав його. Певни, додому забрав. Ото таке чудо”⁴⁹.

У цьому ж варіанті, коли господареві надходить час помирати, він передає домовика в інші руки:

1. “А я молотив на хуторі тому. То в нього був домовик. То було два кілометри звідси туди. Там жили старий і стара. [...] Була ніч невидна, і я остався ночувати. Старий протримав мене до начала першої, ночі, і розказував. Ішов з Кремінця. Там село Хотівка. Смеркло, він зайшов сюди. Обминув, вийшов на шлях. “Іде панок, – каже, – несе зонтика. Гарно одітий. І метрів штири од мене з лівої сторони”. – “А шо він казав?” – “Нічого”. – “А Ви до нього?” – “І я нічого” (А він тримав його, того домовика). – “А де він подівся?” – “А, десь пішов до хутора, з кілометр буде, і десь там подівся”. – “А Ви його не злякалися?” – “Не! А ти б не боявся?” – “А чо[го] я його маю боятись?” – “Ходи, я тобі покажу. Він коло коней лежить в хліві”. Кажу я: “Не піду!” Він: “Шо, боїшся?” Я кажу: “Не боюся. І не хочу його бачити”. Я поняв – він хотів мені передати. Я буду йти, а він буде коло мене крутитися. Мені те потрібно?!”⁵⁰

⁴⁷ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. народж. Зазначу, що зв’язок домовика з уживаним домашнім інвентарем (віником), а також з піччю та жаром/попелом доволі логічний у загальному контексті виконання цієї обрядодії.

⁴⁸ Записано у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. 23. 07. 2007 р. від Косік Ганни Іванівни, 1927 р. народж.

⁴⁹ Записано у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл. 16. 07. 2010 р. від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. народж.

⁵⁰ Записано Надією Федьків й Андрієм Зюбровським у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. 17. 07. 2006 р. від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

2. “Казали, тово в сусідстві, шо б́ула така жінка Філя, шо вона тим завідувала. Вона як вмирала, то дуже бігала по всіх хатах (а ми б́ули ше маленькі) і – дайте ручку і дайте ручку. Але ми боялися. Нашо воно мені, як вона мала шось лихе і шоб вона нам то передала?”⁵¹

3. “Я чула, шо воно як вмирає, то воно передає, переводить його в другу душу. Тако кличе когось багатшого з родини, і просить підняти руку, і передає”⁵².

4. “[...] І коли вона вмирала, вона вмерти не могла, тому шо вона мусіла передати. І боялись усі, то не пускали дітей, бо вона хотіла хоть палкою доторкнутися, хоть шо-небудь, шоб вона могла вмерти, бо то не дало їй вмерти. І потім вона торкнулася до дочки свеї, і потім вона вмерла. А та д́очка стала така як вона – ходила росу збирала і таке всяке”⁵³.

У випадку ототожнення домовика з “нечистим” смерть його господаря, за народними уявленнями, така ж важка і супроводжується такими ж подіями, як і смерть чародіїв, відьмаків тощо. Відомості про це знаходимо ще у П. Чубинського: “Хата, в якій живе “вихованець”, завжди вирізняється багатством і заможністю, хоча за це хазяїн хати повинен, умираючи, відчувати страшні муки”⁵⁴. Актуальні ці уявлення й у наш час:

1. “А як умирає – то дуже тяжко, той хазяїн [домовика]. Треба стіль зірвувати, доску в стелі, поки він вмере. Над ним зривали, де він лежить. То недобре, той домовик”⁵⁵.

2. “Помагав йому, помагав. Той пас корови, а він йому заправляв ті корови. Він мав масла, він мав сира, сметани по базарі возив, грошей мав купа. А потім, як вмирав, то мусіли стелю рвати над ним, підлогу, бо він не міг вмерти, а ніхто не хтів від нього прийняти того чорта. Як вмирати, то він має передати то комусь другому, но а жінка не хтіла прийняти, син тоже був і не хтів прийняти, і мусіли стелю рвати і підлогу, шоби він вмер”⁵⁶.

3. “Інший каже – чорта має, а чи має, чи не має, я не знаю. Кажуть, шо в хаті мають і ведеться всьо добре, але я не знаю, як то. Воно до таких йде, хто їх приймає, бо всі їх не приймають. Тако має його, і вмирає – і не може вмерти, мусе другому передати, бо не може вмерти. Кажуть, руки просе, а так ніхто не хоче дати, і тяжко вмирає”⁵⁷.

⁵¹ Записано у с. Соколя Буського р-ну Львівської обл. 11. 07. 2012 р. від Затхей Ольги Михайлівни, 1935 р. народж.

⁵² Записано у с. Ракобовти Буського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2012 р. від Бозунь Ярослави Гнатівни, 1933 р. народж.

⁵³ Записано у с. Стрептів Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 15. 07. 2012 р. від Приставської Марії Миколаївни, 1944 р. народж.

⁵⁴ Чубинській П. Труды... С. 208.

⁵⁵ Записано у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл. 16. 07. 2010 р. від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. народж.

⁵⁶ Записано Н. Когут у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 07. 2011 р. від Степчук Софії Василівни, 1931 р. народж.

⁵⁷ Записано Н. Когут у с. Березівка Радехівського р-ну Львівської обл. 14. 07. 2011 р. від Апонюк Іванни Ільківни, 1932 р. народж.

4. “[...] Мав [...] бо казав мій дідо, що тоді як вмирав, то йшли хлопці старі мити (того мерце), а тоді їм давали там горівки. І той, коли вже вмирав, то дуже кричав “Бобусь-балабусь!”* І не вмер, і мав ганок такий деревлений, штири стовпи, то мусіли відкинути той ганок, і тоді він скінчивсі, вмер. А тоді вони його помили, то казали, що тіло було так як варене”⁵⁸.

Якщо хазяїн нікому не передав домовика-збагачувача, той по його смерті залишається на своєму місці, переходить з роду в рід до нащадків або до наступних власників хати: *“Якби вони з тої хати переїжджали, то воно, певне шо, піде за ним. Як доруче на діти, то і на діти переходить. А як господар помирає, а його нікому не доручили, то там сидит ше”*⁵⁹, *“Ну, якщо його нема, він не появиться. А якщо воно з роду в рід десь було...”*⁶⁰, *“То є дуже погане. То йде з рода в рід, передаєся так”*⁶¹, *“Ну та там во в нас, в тій стороні, кажуть, шо ше до сіх пор є хата, шо там були ті, шо мали при собі тих чортів. Видно, [там в них] з покоління в покоління передавалось. А там на тому місці так і находить шось до сіх пор. Вот одна жінка, тоже там живе, і каже: йшла і баче – йде пан у шляпі, костюм [...]. А вона йшла до мого брата, прийшла і питає, чи до нього ніхто не приходив, бо тут якийсь пан йшов. А він сказав, шо нікого. То їй показалось, шо якийсь пан йшов, а він до сіх пор, кажуть, там є [...]. Ну та там була така тьотка: вони поїхали в Польщу і во то всьо покинули, і, може, вона його з собою не забрала (бо кажуть, шо забирають з собою), і він тепер тут”*⁶².

Непоодинокими є свідчення, що домовика мають лише люди, які “щось знають”, які знаються з “нечистим”: *“Домовик – казали. То ж воно нечисте. Як де хтось щось знав, той домовик там був. То є злий дух. От там кому шось пошкодіти [...]”*⁶³, *“То вже домовик помагав, певно, цім, котори зв’язані були з ним, цім волошебникам. Казали, шо домовик є в хоромаш в ціх волошебників, на горі десь. Вроді, мол, на людину похожий. Казали – о, в його домовик є”*⁶⁴, *“Домовик – сатана. Є такі, шо з домовиком вік*

* Цей вигук, вочевидь, потрібно сприймати як власне ім'я духа, з котрим знався господар (домашнього духа у даному разі ототожнено з чортом).

⁵⁸ Записано у с. Волиця Буського р-ну Львівської обл. 05. 07. 2012 р. від Сахаревич Емілії Василівни, 1932 р. народж.

⁵⁹ Записано Н. Федьків і А. Зюбровським у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. 17. 07. 2006 р. від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

⁶⁰ Записано А. Зюбровським у с. Града Кременецького р-ну Тернопільської обл. 11. 07. 2006 р. від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. народж.

⁶¹ Записано у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. 04. 07. 2012 р. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. народж., родом зі с. Спас цього ж р-ну.

⁶² Записано Н. Когут у с. Підмонастирок Бродівського р-ну Львівської обл. 13. 07. 2011 р. від Шевчука Йосифа Григоровича, 1939 р. народж.

⁶³ Записано у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 07. 2011 р. від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. народж.

⁶⁴ Записано у с. Стадники Острозького р-ну Рівненської обл. 15. 07. 2009 р. від Форманюка Олександра Тимофійовича, 1931 р. народж.

проживуть”⁶⁵, “Він в кожній хаті є. Це нечистий дух, недобре. А як людина така сама, як і він (пов’язана з “нечистим”. – В. Г.), то він буде помагати”⁶⁶, “В кожній хаті його не було. Може, хіба щось люди знали, я не знаю”⁶⁷, “Є такі діди, що мають тих панів”⁶⁸, “Говорили, що є такі люди, що вони знаюця з ним, з тим домовиком [...]”⁶⁹, “Правда, за то, щоб він щось погане людям робив, то я не знаю. Але воно не є від добра”⁷⁰.

Проте частотними є й протилежні свідчення, згідно з якими домовик повинен бути у кожній хаті (у кожного господаря): “Є така приказка, що казали – в кожного хадзяїна є домовик”⁷¹, “Домовик в кожній хаті, каже, є, в кожній хаті”⁷², “Кажуть, що той домовик в кожній хаті є, на горі”⁷³, “Той домовик в кожній хаті має бути”⁷⁴, “Домовики – вони в кожній хаті є, нема хати без домовика”⁷⁵.

Подекуди респонденти логічно поєднували варіанти, за якими домовик є у кожній хаті, але виявляє себе не завжди: “Кажут, що він в кожній хаті є, але я в себе нічого не чула”⁷⁶, “А домовик, кажуть, що в кожній хаті він є, в кожній хаті він мусе бути. Но є такі хати, що він тихо, а по других хатах він може показуватися”⁷⁷, “Казали, же є якийсь там домовик. То недобре. Кажуть, що в кожній хаті є, але не кожному він обізветься. Тільки тим,

⁶⁵ Записано у с. Липа Горохівського р-ну Волинської обл. 15. 07. 2010 р. від Цісарук Марії Антонівни, 1921 р. народж.

⁶⁶ Записано у с. Цвігоха Славутського р-ну Хмельницької обл. 24. 07. 2007 р. від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. народж., родом зі с. Варварівка цього ж р-ну.

⁶⁷ Записано у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. 09. 07. 2006 р. від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.

⁶⁸ Записано у с. Панькова Бродівського р-ну Львівської обл. 11. 07. 2011 р. від Моргуна Матея Івановича, 1931 р. народж.

⁶⁹ Записано у с. Вербень Демидівського р-ну Рівненської обл. 17. 07. 2010 р. від Рудюк Ольги Назарівни, 1932 р. народж.

⁷⁰ Записано Іриною Бабій у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 08. 07. 2006 р. від Яновської Марії Омелянівни, 1924 р. народж.

⁷¹ Записано у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. 08. 07. 2009 р. від Левчишин Мотрони Степанівни, 1930 р. народж.

⁷² Записано у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл. 08. 07. 2010 р. від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. народж.

⁷³ Записано у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. 23. 07. 2007 р. від Кальчук Анни Захарівни, 1926 р. народж.

⁷⁴ Записано І. Бабій у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 09. 07. 2006 р. від Мулика Бориса Степановича, 1930 р. народж.

⁷⁵ Записано Людмилою Оніщук у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 20. 07. 2007 р. від Дедюк Галини Іванівни, 1952 р. народж.

⁷⁶ Записано у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 14. 07. 2007 р. від Лобух Олени Яківни, 1933 р. народж.

⁷⁷ Записано у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. 09. 07. 2006 р. від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. народж.

шо не вірать в Бога”⁷⁸, “Кажут, шо жадної хати без него немає. Він у кожному дворі є. Ну, тільки не до кожних людей має доступ”⁷⁹.

Показується домовик тоді, коли його чимось розгнівити: “Воно, домовик, в любій хаті є. Тільки шо ніхто його не бачить. А як десь спротивица йому, то він покажеца”⁸⁰, “То розказують старі люди, шо було і в селі у нас такеє. І варили йому їсти, виносили на гору. Його не зачіпали, то велася худоба, всьо. Як йому нашкодити, то буде перевертати всьо на гори”⁸¹.

Спорадично вважають, що виявляючи себе, домовик провіщає якесь нещастя, навіть смерть (однак спричинює це нещастя не він): “Домовик – то є в кожній хаті. Як вже він тривожить, там хтось має вмерти чи шо, то він бушуєця. Мій чоловік мав вмерти, і дочка прийшла з клуба, сіла. Як дивиця – то якесь чорне. Вона як стала вищати [...] вибігла на гулицю, покликкала хлопців, – і нема. Вона приходить додому, полягали спати, і ніби хтось ходить по хаті. Як тут очуюєця – то наші батько померли. То так домовик дав знати”⁸².

Бачити домовика можуть нібито лише господарі: “Його так не побачити, його тільки господар бачив”⁸³, “Він є невидимий. Ми його не бачимо, тільки ті, шо в хаті”⁸⁴. Близьким до попереднього є уявлення, що бачать його “непрості” (у даному випадку актуалізовано уявлення, що домовика мають тільки вони): “Є такі люди, шо бачать його, того домовика. [...] Є люди – бачать, як хто шо знає про нього. [...] а вон живе так, щоб його ніхто не бачив”⁸⁵, “Захарі є погані, а є не погані. Одні, кажуть, – від Бога, а другі, кажуть, – нечисту силу мають, хто там знає. З чортом [мають справу], ну, кажуть, – домовики. Ми його не видимо, а ті знахарі то видять”⁸⁶.

В іншому варіанті – домовик показується малим дітям: “[...] А він ни показуєця. Він, ну, показавсь дітям, а старим, кажуть, ни показуєця”⁸⁷. І

⁷⁸ Записано у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. 08. 07. 2009 р. від Карп’юк Антоніни Венедівни, 1938 р. народж., родом зі с. Новоставці цього ж р-ну.

⁷⁹ Записано А. Зюбровським у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. 17. 07. 2006 р. від Антонюка Трохима Михайловича, 1920 р. народж.

⁸⁰ Записано у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл. 18. 07. 2007 р. [відомості про респондента втрачені].

⁸¹ Записано А. Кривенко у с. Кутрів Горохівського р-ну Волинської обл. 08. 07. 2010 р. від Стадницької Лідії Нікіфорівни, 1932 р. народж.

⁸² Записано у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. 23. 07. 2007 р. від Косік Ганни Іванівни, 1927 р. народж.

⁸³ Записано А. Зюбровським у хут. Підгора с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 10. 07. 2006 р. від Грушицького Миколи Семеновича, 1945 р. народж.

⁸⁴ Записано А. Кривенко у с. Мерва Горохівського р-ну Волинської обл. 09. 07. 2010 р. від Шморгун Ганни Іванівни, 1928 р. народж.

⁸⁵ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. народж.

⁸⁶ Записано Н. Когут у с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2011 р. від Глушика Івана Миколайовича, 1951 р. народж.

⁸⁷ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. народж.

нарешті – здатністю бачити домовика подекуди наділяють коней: *“Домовик живе в хаті, на горищі. Його ніхто не бачив. Тако видно, як по хаті літає вітер ввечері, як лягаєш спати. Часом гукає, – вийдеши, а там нема нічого. Таке багацько по селі було. Коням, то гриву посплітає, як виводять на пашу. Коні, то десь бачать, бо кажуть, як коней вигонили, то кажуть, коні злються. Коні бачать, а люди не бачать”*⁸⁸.

Найчастішими у бувальщинах та оповідках, однак, є випадки, коли домовика бачили сторонні люди, які залишалися ночувати в чужій хаті; хто проходив попри хату з домовиком увечері чи вночі; хто служив у такій хаті; хто намагався щось взяти з такого обійстя та ін.

В уявленнях волинян домовик нерідко постає невидимим і виказує себе лише акустично: *“Ніхто його не бачив”*⁸⁹, *“Його бачити ніхто не бачить”*⁹⁰, *“Домовик може ходити, а ти його не бачиш. Лякає, стукає, гракає”*⁹¹, *“Тут була така хата, Зубрицьких, то минали ту хату. І ввечері, каже, човпеця шось. І ніхто, каже, не бачив – шо човпеця, хто човпеця. То-то ніби домовий, така поговорка була. [...] в хаті не покажеця, а чудеса виробляє”*⁹².

Прикметним з цього погляду є згадане вже порівняння домовика з духом, із душею людини: *“Його ніхто не бачить. Він у хаті просто так як дух”*⁹³, *“Він невідимий. Як ми душі своєї не бачим, так і його не бачим”*⁹⁴, *“Домовик, він невидимий. [...] Часом чуєш, шось човпеця: може – миші, а може – домовик. То якась така душа”*⁹⁵, *“Кажут, шо є по хатах думувик. То вже якась зла душа, певно. Якесь воно невідиме, але якесь вредне”*⁹⁶.

Також він показується як тінь людини: *“Таке – тінь чоловіча ходить по хаті. Вигляд чоловіка його, в чорному, порою так очи засвітят”*⁹⁷.

⁸⁸ Записано А. Кривенку у с. Іллін Гошанського р-ну Рівненської обл. 06. 07. 2009 р. від Грисюк Ольги Павловни, 1927 р. народж.

⁸⁹ Записано у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. 23. 07. 2007 р. від Вітер Олени Павлівни, 1929 р. народж.

⁹⁰ Записано у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. 23. 07. 2007 р. [відомості про респондента втрачені].

⁹¹ Записано у с. Вільгір Гошанського р-ну Рівненської обл. 05. 07. 2009 р. від Хочая Володимира Федосійовича, 1930 р. народж.

⁹² Записано у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл. 16. 07. 2010 р. від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. народж.

⁹³ Записано у с. Рясники Гошанського р-ну Рівненської обл. 14. 07. 2009 р. від Зінчук Марії Лук'янівни, 1930 р. народж.

⁹⁴ Записано у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 14. 07. 2007 р. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. народж.

⁹⁵ Записано у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 10. 07. 2006 р. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

⁹⁶ Записано у с. Чугалі Кременецького р-ну Тернопільської обл. 18. 07. 2006 р. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

⁹⁷ Записано у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 14. 07. 2007 р. від Лóпух Олени Яківни, 1933 р. народж.

Іноді вважають, що він схожий на господаря хати або ж навіть є його цілковитим двійником: *“Він схожий, кажуть, на хазяїна: який хазяїн – такий і він. Похожий на нього”*⁹⁸, *“В нас колись казали, що в тій хаті був домовик. То казала мама, переказувала, баба наша переказувала. От, вони дуже багато жили [у тій хаті], і от ідуть на поле, вже той хазяїн їде, а в них грушки такі, яблука були [...]. Вже пойдуть, вже нема їх [...]. Тільки діти – в садок, хтять вкрасти чи ту грушку, чи яблуко, – сидить [там] той самий вже дядько [...]. Люди! Раз, другий раз [...]. І кажуть, що то там щось таке було”*⁹⁹.

Може показуватися як надміру високий чоловік: *“Я був маленьким хлопцем. [...] І я йшов (вже смеркалось, темно робилось), і во – [там, де] та господарка вся пропала, і зогніла хата і всьо (то в того, що пасіки хтів і за тим питає). І я йду, завів коні, і над плотом – стоїть такий високий хлоп [...] і пішов”*¹⁰⁰. Або ж, навпаки, він невисокий на зріст: *“Говорили, що домовик – то невеличкий чоловічок такий, на горі більшість живе, на горіщі”*¹⁰¹.

Трапляються розповіді про домовика як невеликого хлопчика з ріжками:

1. “Один раз розказували, що був десь один дядько (але він вже вмер), тоже десь, видно, мав того, з рогами. І казали, що вони пішли десь на сіно, а він був в них наймитом, і казали йому: всюди ходи, всьо бери, тільки на гору не заглядай. Ну а то молодий був, і каже, що то, значить, що я на гору не загляну? І взяв заглянув на гору, а там як до него такий рогатий хлопчик язика виставив, [то] каже, чуть не забився. А той господар пішов та й каже: “Чого ти туди заглядав?” То той (домовик. – В. Г.) вже якось йому повідомив, що той заглядав до него”¹⁰².

2. “Тут в нас сусід був в тюрмі (ну а як – в тюрмі різні люди є [...]). Він собі купив чортика, такого маленького хлопчика (я не виділа, але так казали). І варив йому кашу, тільки без солі, і носив. Потом жінку мусів віддати, жінку зарізали [...]. Казала та жінка, во де він мав того чорта, а то я сама питалася в неї, чи де вона виділа коли його. А вона каже: “В садку сидить – во-во – хитається, два ріжки має сивих”, – але я ніц не бачила”¹⁰³.

На колишній Проскурівщині “вихованця” уявляли як “маленьку істоту, вповні схожу на людину і з маленькими рогами”¹⁰⁴.

⁹⁸ Записано А. Зюбровським у с. Града Кременецького р-ну Тернопільської обл. 11. 07. 2006 р. від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. народж.

⁹⁹ Записано у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. 14. 07. 2010 р. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. народж.

¹⁰⁰ Записано у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 07. 2011 р. від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. народж.

¹⁰¹ Записано І. Бабій у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 09. 07. 2006 р. від Мулика Бориса Степановича, 1930 р. народж.

¹⁰² Записано Н. Когут у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл. 09. 07. 2011 р. від Мартинюк Оксани Михайлівни, 1947 р. народж.

¹⁰³ Записано Н. Когут у с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2011 р. від Кузик Софії Йосипівни, 1932 р. народж.

¹⁰⁴ Чубинській П. Труды... С. 208.

Уявляють домовика як щось “волохате, як їжак, і з хвостом”¹⁰⁵.

Образ домовика подекуди чітко не виражений, ідентифікуючими ознаками виступають його очі та місце прояву: “Ну то-то помагало – то-то злий дух, то лихого мали. Мали люди, аякже. Моя мама копала картошку в Желяхови, і вона каже: Почекай, Зою, я дам тобі вечерати, а сама пішла корову дояти. Мама лишилась сама в хаті, чує – щось грубою калатає. Мама підходе, відкриває ту грубку, – а на ню отаково очима! Вона як скричала, і втікла з хати, вже не хтіла тої вечери”¹⁰⁶.

Може він показатися сірим або білим котом: “Домовий, кажуть, такий як кіт, в віді кота, масті такої сірої”¹⁰⁷, “Чоловік каже: “Я йду на діжурство, а ти останешся дома сама”. А я кажу, що мені не перший же раз. Лягла. Чую – щось “тук-тук-тук!” А хата стара й так стугонить. Зара[з] повбиває, і що буде? Да й я хутко за кочергу, лампочку засвітила. Як я вилізла на цю гору – дуже великий кіт, білий-білий, такий великий, що ну. Я – за кочергу та й ну його знати. Десь він подівся, а я ще тоді з драбини злетіла. Мене то тоді, як я хотіла втяти його тою кочергою, то як щось знесло звідти. Оце таке мені було, оце кажуть, що це домовик. Мені не треба було його зачіпати, він був би собі постукав, походив і пішов”¹⁰⁸. У записі Л. Іванникової зі Старокостянтинівщини домовик показується як рябий кіт: “[...] підходить до мене кіт, такий великий, рабий і очі блискучі. Я до його – киця, киця! – а він навіть не муркає [...]. То був не кіт, а домовик”¹⁰⁹. Принагідно зазначу, що трапляються й випадки порівняння з домовиком реального домашнього кота: “Кіт – то так як домовик. Перший має зайти в хату (на входини. – В. Г.)”¹¹⁰.

Типовим є образ домовика як собаки: “Я то домовика не бачила, а колись мого діда сестра, осьдо хата була, вона колись розказувала, що ми, ка’, бачили. Ми, ка’, були малі, мати нам простелила радно на хаті, і накидала миску каші, і сама десь пішла, а ви, ка’, їжте. І хата одчиняна, душно [...]. Ка’, приходить собака – такий жовтий, великий – в хату, сів, каже, перед нами, тако як собака лапи поставив, і сидить. Так, каже, язюком облизуєця [...] а меньчина була сестра, меньча ше – та, каже, такою

¹⁰⁵ Записано у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. 23. 07. 2007 р. від Кальчук Анни Захарівни, 1926 р. народж.

¹⁰⁶ Записано у с. Стрептів Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 15. 07. 2012 р. від Приставської Марії Миколаївни, 1944 р. народж.

¹⁰⁷ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. народж.

¹⁰⁸ Записано Л. Оніщук у с. Нараївка Славутського р-ну Хмельницької обл. 15. 07. 2007 р. від Тетерук Ольги Захарівни, 1934 р. народж.

¹⁰⁹ Українські міфи, демонологія, легенди... С. 64.

¹¹⁰ Записано у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. 23. 07. 2007 р. від Косік Ганни Іванівни, 1927 р. народж.

ложкою – та по лобу цього собаку. І він, каже, обернувся і пушов. Пушов-пушов, каже, і чую – ну драбині пушов на гору. Вже, ка', пришла мати, ми сказали, що так і так, мати пулізла на гору, обдивилась – нема ніякого нигде собаки. А він ни показуєця. Він, ну, показавсь дітям, а старим, кажуть, ни показуєця”¹¹¹, “Він собакою був, вигляд собаки. Чорний, кажуть”¹¹².

Бачили домовика чорним або надміру великим зайцем:

1. “Той хутор від Гаїв був кілометри три з половиною – чотири. То там було штири хаті, і там був домовик. Бачили його – собакою, котом чорним. То в хаті крайній в тім хуторі було. Завше дід їде до міста, батьки їдут з дідом. А дід керував. Але так поїхали до міста, а там з другого хутора прийшли більші хлопці. Десь там в діда табак є, курити. А була пасіка. Пішли на пасіку. А він тримав вулії. А колись табак було за Польщі – строго. Ну, та пішли в пасіку. Ті відчиняли вульї, де на очках нема пчїл. Як одчинили – а там заєць лежить чорний. Він вигульнув! По саду гонились за ним, гонилися (а садок закритий) – десь подівся. Закрили того вулья. Там сіно було вимощене, і він там. То був той домовик. Той, що для пчїл помагав. Мед і всьо інше. Найшли улья з табаком. Хлопці забрали і пішли. Їдут з міста. Ми побігли, відчинили ворота. А дід батогом нас: “Ви чого, – каже, – по пасіці ганялись?!” А він вже нажалівся [дідові]. То той мав там”¹¹³.

2. “На Паньківій (с. Панькова Бродівського р-ну. – В. Г.) – то вони вибралися до Радехова – там був такий, Мандзя писавсі, то він знав, багато знав [...] і мав того домовика вдома. А з Лопатина жінка, ми разом шість літ на цегольні робили, вона була наймачкою там в него. І мали вони їхати до Бродів. Каже: “Мариню, прійдеш до нас, бо ми їдем до Бродів. А ти прійдеш на господарку, але, Мариню, до комори не йди”. А вона – ай боже! [...] А мене так аж коле, жеби до теї комори заглянути, що там є. Вони поїхали, а я, каже, подивлюся, що там є, а їм не скажу, жи я дивиласі. Каже: я відчинила двері, а там такий заяць – витріщив очі, з такими великими вухами, сидит коло скрині. А я – раз – зачинила двері, нашо я туди йшла? Але я не признаюся їм, жо я дивиласі. Вже вони їдут. Я хутко побігла, відчинила браму, а та господиня каже: “Мариню, як я тебе просила, [що] Мариню, не йди до комори, чого ж ти ходила?” Каже: “Чуєте, я там виділа такого великого зайця з такими великими вочима [...]” – “То, каже, наш приятель [...]”¹¹⁴.

Іноді такого зайця описують як напівзайця-напівчорта: “Тут еден мав чорта. Ну во тут є хата, зараз пустує, то там було. Во підете ви – і чути, як він вночі товчеться. О-о-о, я видів його на свої очі: як добрий заяць, роги мав,

¹¹¹ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. народж.

¹¹² Записано А. Кривенко у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл. 15. 07. 2010 р. від Романюк Віри Онісівни, 1934 р. народж.

¹¹³ Записано Н. Федьків і А. Зюбровським 17. 07. 2006 р. у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

¹¹⁴ Записано у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 07. 2011 р. від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. народж.

*хвіст мав. Був похорий на зайця, але він був більший, ну десь мав півметра. Ми з тим хлопчиськом бавились, ми ще були малими, коло теї хати, а він сам з хліва вилетів – і коло нас, коло нас [...]. Я як прилетів додому, то відійти не міг. Чорний, мав червоні зуби, великі вуха, роги. Я вже так не пам'ятаю. Там во хлопці були, вже старші від мене, кавалери вже були, то вони як йшли спати, то не могли спати, бо він перенесе їх на другий бік. Тепер ніхто в тій хаті не живе, там ніхто не йде до тої хати, і так вона стоїть*¹¹⁵.

Непоодинокі випадки ототожнення домовика з вужем (докладніше про це йтиметься далі).

Рідко, проте трапляються також уявлення про домовика як пташку: *“Є, ще скільки є тих домовиків. І тепер є. Він може сидіти в комині, він може сидіти на горищі, може бути такий, як та пташечка*¹¹⁶.

Властива домовикові й здатність до перетворень. Найтипівішими у такому разі виявляються образи kota й собаки: *“Кажуть, що перетворюєця на все. І на собаку, і на все*¹¹⁷, *“Бачили його – собакою, котом чорним*¹¹⁸, *“Чи він котом, чи собакою, – хто його знає?”*¹¹⁹, *“Воно може бути і собака, і кіт, і яка-небудь пташка*¹²⁰.

Одним із проявів домовика, ототожненого з нечистим, є вихор: *“Там на Спасі (с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну. – В. Г.), казали, же там в їдних дідько був. Ну і може і був, бо моя баба, моя мама і моя цьотка ішли колись лен збирати. А цьотка ходили вагітна, а там були сливки. А цьотка скуб-скуб. А баба обернуласі та каже: “Нашо тобі ті сливки? Ти не знаси, шо тут не можна?” Закім зайшли, то схопило той цьотчин лен, бо то був окремо, злавав якийсь вихір, вітер, той шо крутив, злавав той лен – пуніс на ліса. А баба каже: “От видиши? То тобі ті сливки вже зробили”*¹²¹.

Як це типово для уявлень про чорта, домовик подекуди предстає в образі панка, який курить файку:

¹¹⁵ Записано Н. Когут у с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2011 р. від Глущика Мар'яна Захаровича, 1944 р. народж.

¹¹⁶ Записано А. Кривенко у с. Солонів Радивилівського р-ну Рівненської обл. 16. 07. 2010 р. від Чимерсюк Віри Калістратівни, 1938 р. народж.

¹¹⁷ Записано у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл. 17. 07. 2007 р. від Щасливої Надії Зотівни, 1945 р. народж.

¹¹⁸ Записано Н. Федьків і А. Зюбровським у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. 17. 07. 2006 р. від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

¹¹⁹ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. народж.

¹²⁰ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. народж.

¹²¹ Записано у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. 04. 07. 2012 р. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. народж., родом зі с. Спас цього ж р-ну.

1. “[...] Я пішов на весілля та й був довго. [...] та й пішов до стодоли спати. Я сплю в stodолі, а на току було намолочене зёрно. І шось прийшло – мене хап! І по тім зёрні мене – бах! В солому мене. Кидає та й кидає. [...] Я вже хрестився, і молився, і плакав, і заводів, і шо – господари заперлися сплять, а я не спав цілу ніч. Над ранні вже перестало мене кидати. Приходжу розказую, а вони кажуть – ми тобі казали, щоб ти прийшов вчасно. Ти чого пішов до стодоли? Але, каже, я видів, шоб мене кидало. Як йшов, на плоті сиділо шось таке як панок, в капелюшку, коло плота. І курив зигар, таку маленьку файочку. Але я його минув, фірткою, і пішов. А він сидів на воротах. І він прийшов – давай мене кидати, давай мене товчи. То вони мали. Але вони мали такі коні – він їм все вичистив ті коні – ті коні вибрикові, такі випашні [...]”¹²².

2. “Кілько то старі люди розказували – сидів на мості файку курив. Як до Деревлен (с. Деревляни Кам’янка-Бузького р-ну. – В. Г.) їхати, той міст, – там він найбільше сидів, людей наверхав або до Стрептова назад, або до Деревлен. Тамка на озері, як сі їде до Деревлен по правому боці, і там колись, чи то за пана, чи то ше як богачі там мали, діжки з вогірками колись там тримали, в тій воді, – то він сидів колисавсі на тій діжці”¹²³.

Виявлено на Волині й особливо типовий для Полісся образ домовика, характерною ознакою одягу якого є надміру блискучі гудзики: *“Мій тато розказував, шо колись, вже пізно було, йшов він з колетою, і тамо в нас каштані ростуть, то бачили, шо сидів на тім каштані пан з блискучими гудзіками і курив файку. То ми минули, перехрестилися і пішли”*¹²⁴.

Подекуди вважають, що домовик може бути скрізь на обійсті чи в хаті. Як правило ж, локалізують його на горищі, коло покутного вікна, в кучі, у п’єцу, у запічку, в комині: *“В хаті він є всюди. Всюдаї може залізти і там спати вдень, а вночі він по дахах скаче – любить він то”*¹²⁵, *“Я ше чув, про одного господаря казали, шо в нього якийсь домовик водився. На даху, в хаті під стріхою”*¹²⁶, *“Він на горі, в більшинстві, сидить”*¹²⁷, *“То він десь на горі”*¹²⁸, *“На горі десь живе”*¹²⁹, *“Були якісь домовики, лазили по горі, по чердаках.*

¹²² Записано у с. Ракобовти Буського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2012 р. від Бозунь Ярослави Гнатівни, 1933 р. народж.

¹²³ Записано у с. Стрептів Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 04. 07. 2012 р. від Балуш Стефанії Михайлівни, 1934 р. народж., родом зі с. Спас цього ж р-ну.

¹²⁴ Записано у с. Деревляни Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 14. 07. 2012 р. від Зуб Еви Теодорівни, 1930 р. народж.

¹²⁵ Записано І. Бабій у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 08. 07. 2006 р. від Яновської Марії Омелянівни, 1924 р. народж.

¹²⁶ Записано А. Зюбровським у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 07. 07. 2006 р. від Олексюка Степана Павловича, 1927 р. народж.

¹²⁷ Записано у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. 23. 07. 2007 р. [відомості про респондента втрачені].

¹²⁸ Записано у с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл. 09. 07. 2010 р. від Бешко Антоніни Федорівни, 1935 р. народж.

¹²⁹ Записано у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 10. 07. 2006 р. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

*Боялися люди*¹³⁰, *“Мати моя, небожка, бувало, каже – пушла на гору по пашу – о, вже там домовий спав: місце таке, кубло вилежане. Домовий в кожній хаті є, на гори десь”*¹³¹, *“На горі, кажуть, той домовик живе. А хоче – в хаті”*¹³², *“Є, що він на горі сидить, є, що на покуті”*¹³³, *“Казали, що він в комині або геть і в хаті живе. Все десь шелестить на горі чи в комині”*¹³⁴, *“Домовий, кажуть, сидить в комині”*¹³⁵, *“Каже, він сидів зимою коло комина”*¹³⁶. За відомостями П. Чубинського з колишньої Проскурівщини, *“улюбленим місцем перебування “вихованця” є ліжник на горищі”*¹³⁷.

На Славутщині дехто пов’язував наявність домовика зі старим традиційним житлом: *“І це кажуть так – колишні хати старі мали домовика. То зараз такі тюрми будуєм – і нема кому в них жити. А колись, як була соломою покрита, то кажуть, він там жив іногда – домовик – на горищі”*¹³⁸.

Лише на Кременеччині локалізували домовика у зарослях “бузнику” (бузини): *“То він може бути скрізь. От в нас є бузник, то кажуть, треба зрубати його, бо він там сидить, домовик, як є його багацько. В хаті, то по горі соваєця”*¹³⁹ (Водночас на Жовківщині та Кам’янецьчині бузину пов’язували з чортом: *“Бузини не мож рухати, бо там лихий сидит”*¹⁴⁰, *“Дикий базник, казали, що то не можна його рухати, бо то злого духа”*¹⁴¹). На Горохівщині як локус домовика визначили дупла старих дерев: *“Як є старі дерева, що є кубло (дупло. – В. Г.), то тоже казали, що він находиця там”*¹⁴².

Найхарактернішим для домовика часом, як це бачимо у більшості оповідок і бувальщин, є нічна чи вечірня пора (хоча проявляти себе він може будь-коли).

¹³⁰ Записано у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл. 24. 07. 2007 р. від Козійчук Катерини Семенівни, 1935 р. народж.

¹³¹ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. народж.

¹³² Записано у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл. 16. 07. 2010 р. від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. народж.

¹³³ Записано у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 14. 07. 2007 р. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. народж.

¹³⁴ Записано Л. Оніщук у с. Нарайвка Славутського р-ну Хмельницької обл. 14. 07. 2007 р. від Семеняк Ганни Іванівни, 1923 р. народж., родом зі с. Полянцького ж р-ну.

¹³⁵ Записано у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл. 17. 07. 2007 р. від Щасливої Надії Зотівни, 1945 р. народж.

¹³⁶ Записано у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл. 08. 07. 2010 р. від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. народж.

¹³⁷ Чубинській П. Труды... С. 208.

¹³⁸ Записано Л. Оніщук у с. Нарайвка Славутського р-ну Хмельницької обл. 15. 07. 2007 р. від Тетерук Ольги Захарівни, 1934 р. народж.

¹³⁹ Записано у с. Шпиколоси Кременецького р-ну Тернопільської обл. 11. 07. 2006 р. від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. народж.

¹⁴⁰ Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках... С. 342.

¹⁴¹ Записано у с. Стрептів Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 15. 07. 2012 р. від Шпирки Михайлини Василівни, 1927 р. народж.

¹⁴² Записано у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл. 08. 07. 2010 р. від Солтиса Андрія Гавриловича, 1928 р. народж.

На Горохівщині, крім того, виявлено свідчення про те, що побачити домовика можна було у Великодній четвер при світлі страсної свічки: *“Тако в нас казали: у церкві правиця страсть, то-то в Великодній четвер, хто прийде з церкви з свічкою (не згасає, як він з тим вогнем з церкви прийде додому) і, каже, полізе на гору, і побачить домовика. Домовик покажица їму. Я його не бачив, то не скажу, але бували хлопці такі, приносили, бачили. Ну, то якийсь чоловік”*¹⁴³.

У більшості випадків обов’язкова присутність домовика у хаті (на відміну від уявлень про домовика зумисно набутого) осмислюється як позитивна: *“Кажуть, що домовик в кожній хаті є, помагає. Як построиця людина і буде жити в тій хаті, то там має бути домовик, а чи то злий дух, чи божий дух, я не знаю”*¹⁴⁴, *“Якийсь, кажуть, домовик є. Це як якась така сила хати, домовик. Щитаєця, що в кожній хаті повинен бути домовик. Як же ж? Це ж так як семня живе, так повинен бути і домовик”*¹⁴⁵, *“А так колись казали, що в кожній хаті є домовик. [...] Він не мішає в хаті, він, виходить, що як хазяїн там в тій хаті”*¹⁴⁶, *“Думовик в кожній хаті є. То добре, як він є, бо де нема, то кажуть, що там погано дуже: там семня така розж’ятла і пугано живеця”*¹⁴⁷.

Водночас притаманними для Волині є й варіанти ототожнення домовика з “нечистою силою”, акцент на його винятково ворожих людині проявах: *“Домовик – то це цю нечиста сила, лучче його не бачити і не знати”*¹⁴⁸, *“То від злого духу, то вже нечистий!”*¹⁴⁹, *“Домовик – то погане діло”*¹⁵⁰, *“Як домовик у хаті, то недобре”*¹⁵¹, *“Чула шось, що домовик. То погане – домовик. Це як шось не ладиця в хатах, то, кажуть, це вже домовик був”*¹⁵². Домовика

¹⁴³ Записано у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл. 08. 07. 2010 р. від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. народж.

¹⁴⁴ Записано у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 17. 07. 2006 р. від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. народж.

¹⁴⁵ Записано у с. Рясники Гошанського р-ну Рівненської обл. 14. 07. 2009 р. від Зінчук Марії Лук’янівни, 1930 р. народж.

¹⁴⁶ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. народж.

¹⁴⁷ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. народж.

¹⁴⁸ Записано у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 24. 07. 2007 р. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. народж.

¹⁴⁹ Записано А. Зюбровським у с. Града Кременецького р-ну Тернопільської обл. 11. 07. 2006 р. від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. народж.

¹⁵⁰ Записано у с. Хунище Горохівського р-ну Волинської обл. 08. 07. 2010 р. від Ковбасюк Катерини, 1928 р. народж.

¹⁵¹ Записано у с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл. 09. 07. 2010 р. від Бешко Антоніни Федорівни, 1935 р. народж.

¹⁵² Записано у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. 23. 07. 2007 р. від Вітер Олени Павлівни, 1929 р. народж.

часто характеризують “наповредливим”: він лякає, човпється на горищі, перекидає там все, може все перебити і в хаті, одним словом, робить “збитки”. Іноді чути як він скидає все з горища, а встають зранку – нічого нема. У матеріалах В. Кравченка йдеться про двох домовиків, які бавилися, перекочуючи один одному по лаві решето¹⁵³. Типовими можна вважати такі розповіді: “Є такі будинки, що в них жити не можуть. Всьо шось човпється сюда-туда. Кажуть, в тамтій хаті ніхто не може жити”¹⁵⁴.

Якщо була потреба оберігтися від ворожих дій домовика, волиняни висвячували хату, творили молитву, використовували церковні атрибути: “Є домовики. То душить, то за ноги бере. А потім ми образи поставили, хату посвятили, і не було. Це недобре цеє”¹⁵⁵, “Шось там ходит по хаті, стукає, човпе, як в кого, борони Боже, є. То ж після того светять хаті”¹⁵⁶. Характерним для Волині у таких випадках було обсіпання хати освяченим на Спаса маком (або маком-“видюком”), подекуди практикували обкурювання хати “страхополохом” (чортополохом) чи будь-яким ядучим димом, наприклад із підпалених риб’ячих нутрошів. За матеріалами Василя Доманицького, у Рівненському повіті по святвечірній вечері господар обходив обійстя з горщиком куті і малював крейдою хрести по всіх надвірних стінах, “щоб одвадити домових і усяку нечисть”¹⁵⁷. У варіантах із типом домовика-годованця вважали, що позбутися його можна, передавши комусь іншому. Дієвим засобом було переставити хату на інше місце¹⁵⁸.

Побутує думка, що збиткується домовик переважно над чужими: “Тому хазяїнові він прибуток приносе. А як ті хазяї вибралися, а ви хочете купити хату, то вам там спокою не буде. Він не дасть вам бути там. Гупає, перекиди може робити, як нема нікого. Але ви його не побачите”¹⁵⁹.

¹⁵³ Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 55–56.

¹⁵⁴ Записано А. Зюбровським у с. Града Кременецького р-ну Тернопільської обл. 11. 07. 2006 р. від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. народж.

¹⁵⁵ Записано у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл. 17. 07. 2007 р. [відомості про респондента втрачені].

¹⁵⁶ Записано у с. Чугалі Кременецького р-ну Тернопільської обл. 18. 07. 2006 р. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

¹⁵⁷ Доманицький В. Народній календар у Ровенськiм повіті... С. 82. Ймовірніше ця обрядова ситуація стосується не Першої коляди, а так званої Писаної – Коляди перед Водохрецем.

¹⁵⁸ В. Кравченко подав оповідку як домовик-антипко задушив хлопця, який переночував у накурений свяченою вербою хаті. Після другого підкурювання він запалив хату. Перестав виявляти себе лише після того, як її переставили (Див.: Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 55–56). Про те, що хату треба було переставити, йдеться й у розповіді зі Славутщини: “Оставив батько синові хату, і той син там ночує. Коли чує – трах-трах-трах! – на горі летять солом’яники, летить усе... Каже: “Тату, я там жити не буду”. – “Ай ти дурний!” [Але] йому так він сказав, що ти прийми хату, бо то його місце” (Записано Л. Оніщук у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 12. 07. 2007 р. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. народж.).

¹⁵⁹ Записано А. Кривенко у с. Солонів Радивилівського р-ну Рівненської обл. 16. 07. 2010 р. від Чимерсюк Віри Калістратівни, 1938 р. народж.

Чужого, що ночує в хаті, він може уві сні перенести на інше місце: *“Домовик якийсь є. Женя Бойкова вийшла другий раз заміж, то чоловіка той домовик десь переносив вночі. Вона просипаєця – а він на каналі чи де. Вона догадалася, що то домовик. А першого чоловіка не зачіпав. Катя служила в Гурнічки, вона спала на п'єцу, рано встає – то вже на лавці. “Бабо, що то таке?” – “Нічо[го], нічо[го]...” (А в неї був він. Кажут, що вона виносила йому їсти, десь на горище)”¹⁶⁰.*

Трапляється проте, що кривдить домовик і когось із домашніх – чимось кидає, уві сні тисне на груди: *“В нас така хата таменьки на цій гулиці була, що домовик все на хазяйку чимось кидав”¹⁶¹, “Воно не задушить, але тако навернеться, коли ляжеш спати, да й душить”¹⁶².*

Іноді домовик нібито може на деякий час ховати від людського ока якісь побутові речі: *“Як він знаєця із хазяїном, домовик, то вони живуть добре. А мене домовик не любить, бо всігда як шось положу – то нема. Кричу: “Вже натішився – то віддай”. І за якийсь час нахожу”¹⁶³, “От ви мали десь ножа, і ви шукаєте цього ножа. Шукаєте-шукаєте – нема! Ви прийдете на то місце, а він вам положить. Домовий у всіх є!”¹⁶⁴*

Домовик в усьому допомагає своєму господареві, в якого “все ведеться”, він охороняє господарство: *“Кажут, як він є в домі, то добре. Він охороняє, він такий якийсь”¹⁶⁵, “Колись то були такі домовики. Навіть в сусіда на хуторі було таке. Кажуть, що є домовик: пасіка ведеться добре, на полю в них було”¹⁶⁶, “Моя сестра прийшла, каже, що домовик живе і в нього все ведеться, худоба ведеться”¹⁶⁷, “Така була одна, але я ше тоді була малою, то одна тітка така була. Ну на городах росте всьо таке файне, а в неї – найфайніше всьо таке. І казали, що стара Катя має чорта, раз в неї всьо таке файне росте”¹⁶⁸.*

¹⁶⁰ Записано у с. Зєблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. 18. 07. 2006 р. від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

¹⁶¹ Записано у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. 23. 07. 2007 р. [відомості про респондента втрачені].

¹⁶² Записано А. Кривенко у с. Іллін Гошанського р-ну Рівненської обл. 06. 07. 2009 р. від Грисюк Ольги Павлівни, 1927 р. народж.

¹⁶³ Записано у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл. 24. 07. 2007 р. від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. народж., родом зі с. Варварівка цього ж р-ну.

¹⁶⁴ Записано Л. Оніщук у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 12. 07. 2007 р. від Гангало Анни Андріанівни, 1931 р. народж.

¹⁶⁵ Записано у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 10. 07. 2006 р. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

¹⁶⁶ Записано А. Зюбровським у с. Града Кременецького р-ну Тернопільської обл. 11. 07. 2006 р. від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. народж.

¹⁶⁷ Записано А. Кривенко у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл. 07. 07. 2010 р. від Гаврилюк Марії Андріївни, 1929 р. народж.

¹⁶⁸ Записано Н. Когут у смт. Лопатин Радехівського р-ну Львівської обл. 11. 07. 2011 р. від Шах Марії Іванівни, 1951 р. народж.

Охоронні функції визнають за домовиком і в тому випадку, коли ототожнюють його з “нечистим”. Наприклад, він відлякує злодіїв, повідомляє про шкоду:

1. “Колись були такі хати, що то був той домовик. [...] Як він, каже, є, то та людина богата. Він нікого не допускає ни в садок, ни в зерно, ни нічого. То щаслива хата, де є домовик. В нас був один чоловік, то він був дуже багатий, мав яблук багато, всього. То той домовик давав йому все. Ну, той хазяїн мав домовика. Як хто прийде до нього в садок (в нього садок самий більший був, знаєте), хоче яблуко вирвати, то так його прүтом постави коло того яблука, що він його застане коло того яблука, той хазяїн. Каже – бачиш? Крадуть [...] То ті люди дуже багато жили, що ті домовики мали”¹⁶⁹.

2. “Колись багато такого говорили. Отам на сусідньому хуторі був один багатий чоловік, що він мав багату пасіку, велику пасіку мав. Але я не знаю, чи то правда, чи то видумка вже. І він часом поїхав десь – нема вдома. А на мед ласих багато було. А вулики були: були дерев’яні колодки і, щоб заглянути у вулик, таке було віконце в тому вулику. Відкрити віконце, і там внизу бджоли будували свої стільники, віск і мед закладали. І от одному, сусідові недалеко, захотілося поласувати медом. Пізнав добре, коли той хазяїн поїхав з дому. Заходить туди. Каже: “Я, каже, тільки відкрив то. Глядь – а там сидить. Сидить шось таке. Закрив назад. Відкрив другого – знов шось таке. І – драпака!” Але чи то справді, чи то казочка? Хто його знає, чи то справді домовик був”¹⁷⁰.

3. “В нього з двора ніхто ніц не вкрав – ше ся но дотулив, він вже знає. В него з двора ніхто не вóзьме”¹⁷¹.

4. “То мій чоловік повідав, що там в одного (він трошки був багатший) був сад. Як пішли хлопці там до саду до того Степана, то набрали в кишені, поза близькі [...] то дійшли до брами, але не перейшли. Аж повикидали з кишенів ті ябка, тоді їх пустило”¹⁷².

За матеріалами Б. Сокальського, домовик-хованець уночі працює на господаря: “У багачів сидять чорти, звані “хованцями”. [...] Вони працюють вночі на користь господаря, внаслідок чого ті збагачуються”¹⁷³. У матеріалах з Горохівщини йдеться про домовика який у неділю різав січку: “Я раніше під лісом жила, і так недалеко сусід був. Ну, він багатий був. То казав, що до нього прийшов плем’яник в неділю і, каже, – січкарі ріже. Він приходи, бачи, що всі в хаті, каже: “Хто в вас січку ріже?” А той господар каже: “Тобі вдалося так [...]”. Вийшов надвір, то, каже, всьо тихо і січки

¹⁶⁹ Записано у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл. 16. 07. 2010 р. від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. народж.

¹⁷⁰ Записано А. Зюбровським у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 07. 07. 2006 р. від Олексюка Степана Павловича, 1927 р. народж.

¹⁷¹ Записано у с. Ракововти Буського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2012 р. від Бозунь Ярослави Гнатівни, 1933 р. народж.

¹⁷² Записано у с. Спас Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 09. 07. 2012 р. від Костюк Софії Михайлівни, 1930 р. народж., родом зі с. Деревляни цього ж р-ну.

¹⁷³ Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 250.

нема, – йому казало (видавалося. – В. Г.) так. Але чи то правда, чи неправда?”¹⁷⁴

На Горохівщині вважають, що домовик збагачує свого господаря коштом сусідів: “Чув, що домовик – то небезпешний, чорт. Як хазяїн який задумав його так тримати. Злий дух. Хазяїну він добре робе, бо вночі збожжся носе їму в клуні. Він людям робив збитки, бо крав, а тому носив”¹⁷⁵, “Він всьо робе тим, що його прийняли і йому їсти дають, з ним живуть. А сусіду буде збитки робити, що сусіди нічо[го] не будуть мати”¹⁷⁶.

Зафіксовано на Волині й рудименти відомої оповідки, як він колисав дитину: “То різне таке розказували. Навіть казали, що чорт дитину колише”¹⁷⁷, “Говорили, що багатому дідько дитину колише”¹⁷⁸. Такі випадки нерідко сприймають у негативному ключі, – дитина опісля нібито калічіє: “І там, на Пáньковій (с. Панькова Бродівського р-ну. – В. Г.), вони повмирили, а той приятель (тобто домовик. – В. Г.) [...] діти їх, то той хлопець – каліка, донині в Рáдехові жиє. Він колисав дитину, той приятель. Нікого не б́уло видно, а колиска сама [...]. І та дитина донині – скапараласі: ні розуму, нічого [...]”¹⁷⁹ Потрібно також зазначити, що респонденти іноді особливо підкреслювали стосунок домовика до малих дітей: “А він найбі[ль]ше до малих дітей має діло”¹⁸⁰.

На Бродівщині виявлено відомості, що домовик наганяв на господаря-мисливця дичину: “То той Мандзя (дядько, котрий набув собі домовика. – В. Г.), він до рушниці хотів знати. Він йому гонив звірі, той приятель (тобто домовик. – В. Г.), а той бив”¹⁸¹.

Важливою функцією домовика є його опікування худобою, насамперед кіньми: “[...] То був не кіт, а домовик. Він, може, ще й зара в хазяїнів є, щоб худоба велася” (Старокостянтинівщина)¹⁸², “То колись казали, що має домовика: він коні годує дуже, гладить”¹⁸³.

¹⁷⁴ Записано у с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл. 09. 07. 2010 р. від Бешко Антоніни Федорівни, 1935 р. народж.

¹⁷⁵ Записано у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл. 08. 07. 2010 р. від Солтиса Андрія Гавриловича, 1928 р. народж.

¹⁷⁶ Записано А. Кривенко у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл. 15. 07. 2010 р. від Романюк Віри Онісівни, 1934 р. народж.

¹⁷⁷ Записано А. Зюбровським у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 07. 07. 2006 р. від Олексюка Степана Павловича, 1927 р. народж.

¹⁷⁸ Записано у с. Деревляни Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 14. 07. 2012 р. від Тихої Ольги Микитівни, 1937 р. народж.

¹⁷⁹ Записано у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 07. 2011 р. від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. народж.

¹⁸⁰ Записано у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 14. 07. 2007 р. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. народж.

¹⁸¹ Записано у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 07. 2011 р. від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. народж.

¹⁸² Українські міфи, демонологія, легенди... С. 65.

¹⁸³ Записано А. Кривенко у с. Кутрів Горохівського р-ну Волинської обл. 08. 07. 2010 р. від Полігило Марії Юхимівни, 1930 р. народж.

Вподобаному коневі домовик заплітає гриву¹⁸⁴. Її, як правило, не розплітали, тому що це було важко: *“В коня грива заплетяна, то кажуть, що домовик заплітає. То не всякому коневі заплітає: чи якого любить?..”*¹⁸⁵, *“Кажуть, гриви коням заплітає той думувик. Кажуть в нас таке, що як в коня заплетена грива, то значить добре – він там ведеця, і всьо... Но як в коня не заплетена грива, то він мокрий – прийдете рано, – якось не ведеця йому той хліб. Ніхто не розплітає, ви ж його і не розплетете”*¹⁸⁶, *“Домовик, як ото колись тримали коні, то він був, то не секрет, що то точно він був. В батька то були коні, і така грива сплетяна, що коса на косі. Певне, що то він так любив того коня, що він так заплітає. І то не тільки так в нас, то багато було в людей, що то коні так з тими гривами заплетяними. Кажуть, що він має бути в кожному домі. А зараз то його нема. Може, в кого коні є, то ше він і є. Шось казали, що є він і мусе бути в кожному хазяйстві”*¹⁸⁷.

Нелюбих коней він уночі мучить, ганяє їх до поту: *“Якийсь домовик, кажуть, коней мучить да хвосту зав’язують”*¹⁸⁸, *“Каже, що як коню шось зробиє, і кінь стає, дубіє”*¹⁸⁹. Також він може запхати коня в ясла, так що доводиться їх розбирати: *“То в сусіда на самий Багатий вечер кінь душиця, в яслах, то його так той злий дух, той домовик, запхав. Сам же він так не попаде. То мусили розбирати”*¹⁹⁰.

У бувальщині з Кам’янка-Бузького району домовик підняв коня разом із возом аж під стріху: *“Як є шопи, колись були тóки, тут був засік збіжжжі, а тут був, де молотили, і мій тато раз з кіньми був, і тато прийшли дивитисі до конє (то в Кучера було) – а фіра з конем аж там вгорі, в кáпиці (під дахом. – В. Г.). І тата такий страх взев – шо я буду з тим конем робити? Але потім прийшли – кінь на місци і фіра на місци”*¹⁹¹.

¹⁸⁴ У більшості випадків таке заплітання сприймають у позитивному ключі. Іноді респонденти вважають, що гриви коням плете не домовик, а ласка (відомості про неї буде подано далі), однак і в цьому випадку вказують на те, чи полюбить вона тварину. Подекуди ж заплітання гриви визнають за “нечистим”: *“Гриву нечисте путає”* (Записано у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2011 р. від Мазепи Богдана Петровича, 1943 р. народж.), *“Злий дух, кажуть, коням гриви плете”* (Записано у с. Липа Горохівського р-ну Волинської обл. 15. 07. 2010 р. від Цісарук Марії Антонівни, 1921 р. народж.).

¹⁸⁵ Записано у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл. 08. 07. 2010 р. від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. народж.

¹⁸⁶ Записано у с. Чугалі Кременецького р-ну Тернопільської обл. 18. 07. 2006 р. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

¹⁸⁷ Записано у с. Вербень Демидівського р-ну Рівненської обл. 17. 07. 2010 р. від Рудюк Ольги Назарівни, 1932 р. народж.

¹⁸⁸ Записано у с. Вільгір Гошанського р-ну Рівненської обл. 06. 07. 2009 р. від Дивак Софії Олексіївни, 1938 р. народж.

¹⁸⁹ Записано А. Кривенку у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл. 07. 07. 2010 р. від Гаврилюк Марії Андріївни, 1929 р. народж.

¹⁹⁰ Записано у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 17. 07. 2006 р. від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. народж.

¹⁹¹ Записано у с. Стрептів Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 04. 07. 2012 р. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. народж., родом зі с. Спас цього ж р-ну.

Дістається від домовика й корові, якщо не припаде йому до душі: *“Кажуть, що в кожній хаті є домовик. Як незлюбє чи коняки, чи корови, то вона буде така мокра і може пропасти. Як незлюбить домовик хату, то життя в цій хаті немає. Я знаю, як колись, то каже баба: “Вже в хліві був, вже був домовик на корові, бо вся мокра”*¹⁹².

З домовиком пов’язаний також такий аспект господарської діяльності, як добір масті худоби, переважно коней та корів. Як правило, масть емпірично підбирали ту, яка “ведеться” у господарстві: *“Масть підбирали, яка ведеця. От в нас чорне не буде”*¹⁹³, *“Батьки тримали риже, то і я тримаю риже. Чорне, кажуть, слабувати буде”*¹⁹⁴. Все ж, доволі часто вибір масті пов’язують саме з домовиком: *“Думовик. [...] Воно – як худобина. Воно може бути і собака, і кіт, і яка-небудь пташка, – то яке воно на цвєт, таку худобу купляють [...] то вона ведеця”*¹⁹⁵, *“Домовий, кажуть, такий як кіт, в віді кота, масті такої сірої. І треба – який домовик, таку худобу брати, то така рука ведеця”*¹⁹⁶, *“То колись так казали: який думувик (шоб пубачити думувика, якого цвєсту: чи рабий, чи чорний) – то держати таку корову, і то тоді дуже добре її гудувати, який думувик, – і буде вестися”*¹⁹⁷.

Чи буде домовик шкодити, часто залежить від його особистих уподобань: *“Але він ше, бува, що когось полюбе, а когось і не полюбе, то ше робе якісь і фокуси – шось поперевертає, отакє”*¹⁹⁸, *“То, кажут, якийсь думувик є. Кажуть, що в іншої людини чи семні він не чипає, а іншу людину він чи не злюбить – спати не дає, вистукує по хаті, поскидає всьо, бразкає, лякає”*¹⁹⁹, *“Домовик задушить, як незлюбить”*²⁰⁰. Не в останню чергу на це впливала й поведінка господарів: *“Ну, але з ним треба так по-харошему, то він не буде робити біди, злого шось”*²⁰¹, *“То як ви його не обіжаєте, то він буде*

¹⁹² Записано А. Кривенко у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. 07. 07. 2009 р. від Кравчук Марії Федорівни, 1928 р. народж.

¹⁹³ Записано у с. Чугалі Кременецького р-ну Тернопільської обл. 18. 07. 2006 р. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

¹⁹⁴ Записано у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. 09. 07. 2006 р. від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. народж.

¹⁹⁵ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. народж.

¹⁹⁶ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. народж.

¹⁹⁷ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. народж.

¹⁹⁸ Записано у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 10. 07. 2006 р. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

¹⁹⁹ Записано у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 14. 07. 2007 р. від Лбпух Олени Яківни, 1933 р. народж.

²⁰⁰ Записано у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл. 18. 07. 2007 р. [відомості про респондента втрачені].

²⁰¹ Записано А. Зюбровським у с. Града Кременецького р-ну Тернопільської обл. 11. 07. 2006 р. від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. народж.

мовчати, він буде добрий, а як будете щось казати, то він ще бі[ль]ше пудд'яргує. Він не любить, як хтось ругаєця"²⁰², "В кожній хаті повинен бути домовик. Навіть як де така сім'я, що п'ють дуже – він не може там держатись, він втікає. [...] Він не любить сварки, не любить, як не прібирають після себе"²⁰³.

Умови співжиття з домовиком, в уявленнях волинян, передбачають його годівлю. Найчастіше для нього на горище ставили несолену страву, як правило – пшоняну кашу: "Хованця тримають багаті господарі на стрихах і годують їх несоленою кашею"²⁰⁴, "Казали, тре[ба] класти на гору їсти йому"²⁰⁵, "Домовика мають такі, як то казали колись, богачі. Вони мали домовика, щоб їм добре все велося. І гроші, і все. Вони навіть годували його. Все, що варили, то давали. Колись люди старі так розказували, старіші за мене, що годували його так. На гору виносили"²⁰⁶. На Кам'янка-Бужчині подекуди стверджували, що несолену страву потрібно ставити аж під гребінь даху: "Він помагає, але йому тре[ба] догодити: солоного не давати їсти і на час дати їсти. На гору в кáпиці ставили"²⁰⁷. На Старокостянтинівщині їжу для домовика ставили на горищі біля комина²⁰⁸.

На Горохівщині записано бувальщину, яка наочно ілюструє наслідки недотримання зазначеної умови:

"Тут було в Стремільче таке саме діло, що вмер хазяїн. Ну, прийшли сусіди, день сидять коло мерця. От віхор раз зірвався в хаті і двері одчинив і того мерця перекинув на землю. І хазяйка вбігає, каже: "Ціхо, ціхо, хоть нікому не кажіть!" – до тих жінок, що сиділи. А ті жінки кажуть: "Як так, що нікому не сказати?" А вона не годувала того домовика. Не дала їсти, а він чекав їсти. Через те зло зробив, перекинув"²⁰⁹.

Соленої їжі, а також часнику домовик нібито не любить, воліючи натомість щось солодке: "Кажуть, жи солоного ни любе"²¹⁰, "Казала, що він варить

²⁰² Записано у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 14. 07. 2007 р. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. народж.

²⁰³ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. народж.

²⁰⁴ *Sokalski B. Powiat Sokalski...* S. 250.

²⁰⁵ Записано у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл. 16. 07. 2010 р. від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. народж.

²⁰⁶ Записано А. Кривенко у с. Мерва Горохівського р-ну Волинської обл. 09. 07. 2010 р. від Шморгун Ганни Іванівни, 1928 р. народж.

²⁰⁷ Записано у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. 04. 07. 2012 р. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. народж., родом зі с. Спас цього ж р-ну.

²⁰⁸ Українські міфи, демонологія, легенди... С. 65.

²⁰⁹ Записано А. Кривенко у с. Мерва Горохівського р-ну Волинської обл. 09. 07. 2010 р. від Адамчука Петра Микитовича, 1927 р. народж.

²¹⁰ Записано у с. Панькова Бродівського р-ну Львівської обл. 11. 07. 2011 р. від Паливоди Надії Андріївни, 1934 р. народж.

йому, але солі – борони, Боже, – сипати”²¹¹, “На горі живе, йому їстиносять. Йому дають те, що самі їдять, але менше солі сиплють йому. І пироги йому дають, всьо дають”²¹², “Не можна ніколи часнику на столі лишати, бо він не любить: по хаті буде стукати шось”²¹³, “Домовик солі не їсть – він солодке їсть. Часнику – ні”²¹⁴, “Він не любить, як десь на ніч на столі покинути часник чи сіль, то він того не любить, – може шось там шурувати, ляпати. Шоб цукор на столі лежав, хліб хай лежить, таке шось добреньке, – ото він любить. Но не часник і не сіль”²¹⁵.

Якщо страву посолити, невдоволений домовик виверне миску на порушника заборони, зробить на горищі “переверти” тощо. В оповідці зі Старокостянтинівщини у записі Л. Іванникової господиня, після того як служниця посолонила призначені для домовика борщ і кашу, втратила все набуте за його допомогою багатство²¹⁶. Схожі сюжети на Волині доволі популярні:

1. “Я колись свинаркою робила, то одна жінка розказувала, вона така старша. То каже, що як вона служила, і був пан, служила в нього. Ну і та пані заслабла, і каже до неї – звари кашу, ті[ль]ко не соли, і винеси на гору у тарілку і постав. А вона каже, я взяла навмисне і посолонила. Взяла налляла в тарілку, винесла на гору. Стала – сюди, туди, на горі подивилася – нема нікого. Поставила коло комина. Як тіко на драбину, то та тарілка – на голову їй. Каже, я наробила крику, злізаю з драбини. А та стара лежала крепко слаба, але підводиця і каже: “Шо таке?” – Ой – каже – я забулася (вже не каже, що вмисне посолонила) та й взяла посолонила ту кашу. “А я ж тебе просила не солити [...]. Ну, то нічого”. І мусіла сама лізти на гору. Але, каже, я нічого не бачила. Отаке”²¹⁷.

2. “Домовик, казали, де він в кого є, то робе збитки на горі. То чи шось зле, чи шо? Я його не бачила і не знаю за нього. То казали, що йому ше варили кашу, ставили на горі, шоб він збитків не робив. Коли, каже, не поставлят, то він там поперекидає на горі, човпеця... То по драбині виліз, на горі поставив, та й все. То бі[ль]ше всього пшоняна каша була. Чула шось, що має бути несолоне, бо як посолити, то він кине мискою там в сїни, в калідор, скине”²¹⁸.

²¹¹ Записано Н. Когут у с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2011 р. від Кузик Софії Йосипівни, 1932 р. народж.

²¹² Записано А. Кривенко у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл. 15. 07. 2010 р. від Романюк Віри Онісівни, 1934 р. народж.

²¹³ Записано Л. Онішук у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 20. 07. 2007 р. від Дедюк Галини Іванівни, 1952 р. народж.

²¹⁴ Записано у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 07. 2011 р. від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. народж.

²¹⁵ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Басюк Лідії Григорівни, 1956 р. народж.

²¹⁶ Українські міфи, демонологія, легенди... С. 38–39.

²¹⁷ Записано у с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл. 09. 07. 2010 р. від Бешко Антоніни Федорівни, 1935 р. народж.

²¹⁸ Записано у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. 09. 07. 2006 р. від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.

3. “Мій дядько мав чорта, десь роздобув його. Він мусів їсти йому варити. Моя баба несла кашу на гору, зварила йому, бо вона мусіла їсти йому варити. То він, той чорт, взяв (а він солі не любе, а вона посолила), то він гримнув в землю ту кашу”²¹⁹.

4. “Мій тато служив в великого господаря. Тато вже мав сім років і пас корови в них. І господиня з господаром поїхали на ярмарок. Каже – Гмитруню, підеш на гору туво кашу поставиш, бо вона ше гореча. Тіко щоб ти не посолив. Каже тато – я покушав – несолена – я собі вкину трошки. Тато каже – я собі посолив, і ту решту посолив. Каже – я но виліз на драбину, поставив ту кашу, а воно – бабавх тей банячок! – кинуло назад на землю. А вони приїхали, сварат на мене. Кажуть – ми тобі казали, щоб ти не солив, то не можна соли. То така птиці, шо вона соли не їсть. Її не можна солити. Нашо ти посолив?”²²⁰

Несолена паляниця фігурує в одному з текстів із Кременеччини: “А той крайній [так само домовика] мав. То в нього сусід молотив. Ну, а кулі викидав на вишку. Коли виліз туди, дивиться – гніздо. І там така паляниця жовта лежить. А він кормив його. Тільки – щоб солі не було. То він так їв ту паляницю. То той [господар] казав потім [сусідові]: “А чого ти лізав там, по тих вишках?!”²²¹ Відомості з колишньої Проскурівщини про те, що “вихованця” годують пшеничними паляницями і молоком, знаходимо у П. Чубинського²²². Згідно з матеріалами В. Кравченка, домовик-антипко, який жив у запічку, випивав залишену на ніч на печі квашу²²³.

За іншими відомостями, домовика годують винятково *пісною* стравою:

“В нас одна жінка наймичкою служила. І пан десь їхав в Луцьк, і каже – візьми звариш юшки простої і коржа спечи простого, без соди, і поставиш на горі. Це вона сама розказувала. Я, каже, думаю, шо ж це юшка проста? Взяла зажарила. То, каже, ше з драбини не злізла – бах! цей горщик за нею [...]. Приїжджає пан, питає – давала їсти? Давала. І розказує, шо так і так. – А я ж тобі казав, шо не зажаруй, простого дай”²²⁴.

На Гоцанщині й Славутщині годівлю домовика співвідносили з різдвяними святами (тобто теж йдеться про їжу *пісну*; вона призначалася домовику так само, як і душам інших померлих):

1. “Домовик на горі буває. В нас на гору виносили їсти. Майбуть-то, перед Колядмї виносили, в пісний день, пісну їжу виносили. Шостого, на Вилію. Кутю

²¹⁹ Записано Н. Когут у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. 18. 07. 2011 р. від Шишки Петра Івановича, 1929 р. народж.

²²⁰ Записано у с. Ракобовти Буського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2012 р. від Бозунь Ярослави Гнатівни, 1933 р. народж.

²²¹ Записано Н. Федьків і А. Зюбровським у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. 17. 07. 2006 р. від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

²²² Чубинській П. Труды... С. 208.

²²³ Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 55–56.

²²⁴ Записано у с. Цвігоха Славутського р-ну Хмельницької обл. 24. 07. 2007 р. від Матвійчук Ольги Денисівни, 1935 р. народж., родом зі с. Кривовілька Теофіпольського р-ну Хмельницької обл.

в яку миску ставили. Брالی всього потрошку. І куті, і госеледця, і гулубця, і хліба, і зо всіх боків тако наложено. Просто вилізли, трошки пройшли, і оцьо поставили, і все. Майбуть-то, аж на третій день Водохрища (21 січня. – В. Г.) лазили на гуру і дивилисі: чи є воно, чи нема. То як поставили, так і зняли, – нема його. Солоне виносили”²²⁵.

2. “Ну, оставляли на столі (на ніч на Вілію. – В. Г.). Треба, щоб була кутя, а ше ж солодке оставляли. Він же ж любить. То цьо вже казали – домовикові. Як от кутя вѣчор остаецця – ну прийде ж хтось вночі, повинен, є ж той домовий в хаті кожній. Оставлялось для нього, щоб було добреньке таке. В кожній, кажуть, хаті є домовик. Хто його бачив? Але є дух якийсь. Не знаю, чи погане, чи добре, але в кожній хаті має бути”²²⁶.

Унікальні відомості про офіру для домовика перед закладами житла з колишньої Володарщини (сучасний Володарськ-Волинський район Житомирської обл.) опублікував свого часу Василь Кравченко: “Щоб вибрати добре місце на хату, в святковий день збирають сусідів і родичів, щоб порадитись. На тому місці, де мають ставити хату, ставлять хреста там, де буде покуття, а біля нього – стола з паляницею. На столі того хліба розтинають ножем на чотири рівні частки. Першого кавалка кладуть на хрест, “щоб святі їли і щастя приносили для тих, що тут житимуть”. Другий – кладуть під стіл і просять “домовиків” – “щоб з’їли і не шкодили в господарстві”. Третього кавалка їдять сами й просять бога, “щоб завжди в усьому був достаток, – щоб і поле родило, і в хліві щастило”. Четвертого – дають худобі, “щоб вона була сита й здорова”. Після того всяке хреститься й молиться “отче наш” [...]”²²⁷.

Зазначу, що хоча у наведеному тексті йдеться про розрізання хлібини, сама обрядодія називається “ламання хліба”: душі померлих, як відомо, не терплять гострих металічних предметів, відтак і на поминальних обідах і вечерях хліб годилося не різати, а ламати. Цю інформацію увиразнюють матеріали зі Славутщини, де для домовика подекуди на столі не залишали ножа: “Як ніж на столі, то він боїця”²²⁸.

Іноді стверджували, що навмисно домовика не годували, адже він як господар хати вільний сам узяти все, що йому потрібно: “Як вон живе в хаті, то вон сам наїсться. То ж є і вода в хаті кожний раз, і їсти ж є”²²⁹. Зокрема, він може спожити страву, яку забули посолити: “Ну та домовик – ну то-то був в Кучера, то-во в Вовка. І як справлєли Натали весілле, і наробили всьогó, і

²²⁵ Записано у с. Вільгір Гошанського р-ну Рівненської обл. 06. 07. 2009 р. від Величко Надії Мойсїївни, 1940 р. народж.

²²⁶ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Басюк Лідії Григорівни, 1956 р. народж.

²²⁷ Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західньої України... С. 96–97.

²²⁸ Записано у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. 23. 07. 2007 р. від Косік Ганни Іванівни, 1927 р. народж.

²²⁹ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. народж.

*наробили гречаників, а забули баби посолити. Рано приходіт – гречаників нема ни єдного. І кажут до того Вовка (ну бо то Вовк його називали) – ви кажете, шо ви не маєте того лихого, а во – з'їв всі*²³⁰.

У районах, де сприйняття домовика і чорта наближені, домашній дух самою лише стравою за свої послуги не обмежувався. Спорадично побутує переконання, що хата, де є домовик, рано чи пізно стає пустою, адже він вимагає людської “жертви”: забирає дітей, жінку, а зрештою й самого господаря. При цьому люди або накладають на себе руки, або принаймні помирають не в ліжку, а десь під плотом, бо ж їхня душа належить вже “нечистому”: *“Там – так: господар вмер за плотом, господиня стара вмерла в бараболях, в хаті – не. Ну, він задушив там, і всьо. То він їм помагав, але вже прийшло те врем'я, шо вже треба [розраховуватись]”*²³¹, *“[...] Але во – хата скапаралася, і жінка вмерла, і діти вимерли, і він вмер, і нема нікого”*²³², *“Він знався з домовиком. Але він (домовик. – В. Г.) в нього забирав жертви. Забирав діти, жінку забрав їму...”*²³³, *“Казали, шо є домовик. По господарству помагає, але він душу бере. Якись роки вибуде і бере душу. Але не допусте нікого такого, шоб хтось шось крав”*²³⁴, *“Казали, шо в нас тамо коло церкви, в тій хаті був такий господар, мав два сині чи три, і казали, шо він мав там того, шо навіть іден син там повісився, та казали, шо то постаравсі злий”*²³⁵, *“Той Вовк сі повісив. Його той домовик повісив (в нас казали – фєдик)”*²³⁶.

* * *

За певними ознаками наближені до уявлень про домовика уявлення про *ласку*. На Волині, як і на інших українських теренах, також вважають, що вона має безпосередній стосунок до худоби, і зв'язок цей у більшості випадків осмислюється як позитивний: *“Де худоба добре ведеця, то вона там водиця, та ласиця”*²³⁷, *“Ласиця, то де є корова, там в кожній хаті є ласиця. То добре, коли прибігає”*²³⁸.

²³⁰ Записано у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. 04. 07. 2012 р. від Деркач Ольги Василівни, 1931 р. народж.

²³¹ Записано Н. Федьків і А. Зюбровським у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. 17. 07. 2006 р. від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

²³² Записано у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 07. 2011 р. від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. народж.

²³³ Записано у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл. 08. 07. 2010 р. від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. народж.

²³⁴ Записано А. Кривенко у с. Солонів Радивилівського р-ну Рівненської обл. 16. 07. 2010 р. від Ханенко Анни Михайлівни, 1932 р. народж.

²³⁵ Записано у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. 15. 07. 2012 р. від Шпирки Михайлини Василівни, 1927 р. народж.

²³⁶ Записано у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. 04. 07. 2012 р. від Балуж Стефанії Михайлівни, 1934 р. народж., родом зі с. Спас цього ж р-ну.

²³⁷ Записано у с. Чугалі Кременецького р-ну Тернопільської обл. 18. 07. 2006 р. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

²³⁸ Записано Н. Когут у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. 12. 07. 2011 р. від Мартинюк Софії Степанівни, 1940 р. народж.

Свою ласицю має нібито кожна корова, ще й такої самої масті, як вона сама: *“Кажда корова має свою ласицю”*²³⁹, *“Якої масті є корова в стайни, то такої масті є ласочка”*²⁴⁰, *“Ласиця є в господарстві в кожному”*²⁴¹, *“Хто має кілька худобини – стільки є ласиць. І корова буде червонокраса – і вона червонокраса. Кожна корова має свою ласицю, і яка корова – така ласиця”*²⁴², *“Вона є в кожній хаті такої масті, як корова. Корова чорна з білими латками – і ласиця така, корова з червоними латками і білими – і ласиця така”*²⁴³.

Корову подекуди навмисно добирали такої масті, як і ласка: *“Якщо ласиця так є, там, рижа, чи біленька, то таку треба масть тримати корову. То добре тоді”*²⁴⁴, *“Яка ласочка, така буде вестися худоба. Така масть”*²⁴⁵. *“А ласка – то є в хлівах. Вони є і жовтокрасі, і чорнокрасі, то-то воно не є погане, то кажуть, що худоба буде така вестися, якої масті ласка”*²⁴⁶.

Попри сприяння, ласка завдає худобі й деякої шкоди. Спорадично вважають, що вона ссе у коня чи корови кров, що вона гонить корову до поту, ссе молоко, що від її укусу в корови може напухнути вим'я: *“Кажуть, що вона з коняки кров висисає”*²⁴⁷, *“Як ласочка є, то буде корова мокра, з неї піт виходить. То погано, але нічого не робили від неї”*²⁴⁸, *“Ласиця вкусе худобу, напухне худоба”*²⁴⁹, *“Казали, жи ласичка корову ссала”*²⁵⁰.

Якщо б ласка перебігла попід коровою, та впаде на ноги: *“Ото, кажуть люде, десь Ласиця перебігла, корова ни встає”*²⁵¹.

²³⁹ Записано у с. Волиця Буського р-ну Львівської обл. 05. 07. 2012 р. від Коляси Ольги Миколаївни, 1934 р. народж., родом зі с. Соколя цього ж р-ну.

²⁴⁰ Записано у с. Соколя Буського р-ну Львівської обл. 11. 07. 2012 р. від Приставської Марії Ільківни, 1930 р. народж.

²⁴¹ Записано у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 07. 2011 р. від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. народж.

²⁴² Записано у с. Панькова Бродівського р-ну Львівської обл. 11. 07. 2011 р. від Паливоди Надії Андріївни, 1934 р. народж.

²⁴³ Записано Н. Когут у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. 12. 07. 2011 р. від Мартинюк Софії Степанівни, 1940 р. народж.

²⁴⁴ Записано у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. 14. 07. 2010 р. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. народж.

²⁴⁵ Записано у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл. 24. 07. 2007 р. від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. народж., родом зі с. Варварівка цього ж р-ну.

²⁴⁶ Записано Н. Когут у с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2011 р. від Глушика Івана Миколайовича, 1951 р. народж.

²⁴⁷ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. народж.

²⁴⁸ Записано у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 14. 07. 2007 р. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. народж.

²⁴⁹ Записано у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл. 08. 07. 2010 р. від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. народж.

²⁵⁰ Записано у с. Деревляни Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. 07. 07. 2012 р. від Паньків Марії Іванівни, 1934 р. народж.

²⁵¹ *Кравченко В.* Звичаї в селі Забрідді... С. 17.

На Острозчині виявлено відомості, що під виглядом ласки чарівниця доїть корів: *“Ласочку шось не зачіпали. Казали, шось там ласочка перейде [...]. То-то ніби волошебниця перетворалася в ласочку і ходила корову доїла”*²⁵².

Загальною є думка, що ласка заплітає коням гриви: *“Ласичка гриви крутить”*²⁵³, *“То ласиця коням гриви заплітала”*²⁵⁴, *“Ласиця коням гриви плете”*²⁵⁵. Заплетеного не розплітали, інакше кінь почне “сохнути” або болітиме рука: *“Ласиця як сподобає, то гриву так заплете, як мати дитині. Як сподобає чи корову, чи коня, то буде глядіти. Не росплітали, бо кінь буде сохнути. Та[к] як воно є, так хай і буде”*²⁵⁶, *“Ласиці коням гриву заплітають і розплітають, а людина не розплете. Ми не зачипаєм такого”*²⁵⁷, *“Ласичка гриви путає. Не зачипай його, бо рука буде боліти”*²⁵⁸, *“Гриву в коня ласиця плете. Шоб не заплітала, чирвону ленту для неї вплітали. Гриву не розплітали, бо будуть руки боліти”*²⁵⁹.

Подекуди стверджували, що вона плете гриви лише тим коням, яких вподобає: *“То таке як жінка заплете косу, то таке у коня може бути. Ну, то ласиця. Бігає така ласиця в хліві, така маленька, рябенька. То вона кого полюбит. То, кажуть, шо домовик [нібито заплітає], а [насправді] то ласиця заплітає”*²⁶⁰.

За рідкісними винятками, ласок на Волині не вбивали і шкоди їм не завдавали. По-перше, здебільшого цю тваринку вважали корисною чи, принаймні, нешкідливою, а по-друге, остерігалися можливих негативних наслідків для худоби: *“Ласицю, казали, шо гріх бити, воно не зловредне”*²⁶¹, *“Ласочка – вона добра, вона миши ловить. Не били її”*²⁶², *“Не чув я, шоб били її, то*

²⁵² Записано у с. Стадники Острозького р-ну Рівненської обл. 15. 07. 2009 р. від Форманюка Олександра Тимофійовича, 1931 р. народж.

²⁵³ Записано у с. Вільгір Гощанського р-ну Рівненської обл. 05. 07. 2009 р. від Хочая Володимира Федосійовича, 1930 р. народж.

²⁵⁴ Записано у с. Стрептів Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 04. 07. 2012 р. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. народж., родом зі с. Спас цього ж р-ну.

²⁵⁵ Записано у с. Волиця Буського р-ну Львівської обл. 05. 07. 2012 р. від Коляси Ольги Миколаївни, 1934 р. народж., родом зі с. Соколя цього ж р-ну.

²⁵⁶ Записано у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 17. 07. 2006 р. від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. народж.

²⁵⁷ Записано у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. 14. 07. 2010 р. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. народж.

²⁵⁸ Записано у с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл. 09. 07. 2010 р. від Мацелюк Євгенії Мефодіївни, 1935 р. народж.

²⁵⁹ Записано у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. 16. 07. 2007 р. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. народж.

²⁶⁰ Записано А. Зюбровським у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 17. 07. 2006 р. від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. народж.

²⁶¹ Записано у с. Вербень Демидівського р-ну Рівненської обл. 17. 07. 2010 р. від Рудюк Ольги Назарівни, 1932 р. народж.

²⁶² Записано у с. Вільгір Гощанського р-ну Рівненської обл. 06. 07. 2009 р. від Величко Надії Мойсіївни, 1940 р. народж.

який нещасний случай може бути, не били її, вона й мишей ловила”²⁶³, “Ласку не зачепали, вона може потім вред нанести”²⁶⁴, “Її бити не мона, бо то на худобу погано. Вона глядить худобу”²⁶⁵, “Ласицю бити не можна, бо корова здохне”²⁶⁶, “Їх не били. Кажуть, як ти її не будеш рухала, вона тобі зла не наведе”²⁶⁷, “Ласочку рухати не мона, бо зара в молоці кров буде. І її як забити, то шось корові буде”²⁶⁸, “В нас їх не били. Каже – на худобу пошкоде – кров висце”²⁶⁹.

Відомості Я. Пастернака з Жовківщини засвідчують шкоду в таких випадках не лише худобі, але й людині: “Ласиці не мож бити, бо як так надихне чоловіка, то мож вмерти”²⁷⁰.

На завершення викладу матеріалу з Волині про ласку наведемо декілька варіантів оповідки з Буського і Кам’янка-Бузького районів. Вони прикметні тим, що однотипний сюжет на теренах України часто розповідають про вужа (при цьому саме про “хатнього” вужа), рідше – про ящірку. В українській традиції, за даними автора, таких текстів про ласку поки-що виявлено не було²⁷¹:

1. “То ласиця коням гриви заплітала. Вона не шкоде, як ти її не пошкодиш. Хлопці косили, ну та й не виділи, а вона мала там гніздо в траві. Те гніздо закручане таке, як то миш закручує. Скосили, та й косять далі. А дзбанок там стояв з водою. І та ласиці полетіла до того дзбанка, ну і там напорскала – то вже [ті косарі] виділи. Та й поставали – шо то має бути? Та й іден до другого: “Напевне, мусе мати десь гніздо тут [...]”. Вертаєсі – є ті молоді, ніц їм не пошкодило. Ласиці назад – хода. І так товкласі лапками, поки вона того дзбанка не звалила, вилліти воду. Бо вона отрую [туди напустила]. Вона так сі хотіла людям пімстити, бо гадала, жи вони їй покосили ті ласичинета малі”²⁷².

²⁶³ Записано у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. 17. 07. 2006 р. від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. народж.

²⁶⁴ Записано у с. Богунівка Горохівського р-ну Волинської обл. 09. 07. 2010 р. від Мацеюка Петра Павловича, 1929 р. народж.

²⁶⁵ Записано у с. Цвігоха Славутського р-ну Хмельницької обл. 24. 07. 2007 р. від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. народж., родом зі с. Варварівка цього ж р-ну.

²⁶⁶ Записано у с. Панькова Бродівського р-ну Львівської обл. 11. 07. 2011 р. від Паливоди Надії Андріївни, 1934 р. народж.

²⁶⁷ Записано у с. Стрептів Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 04. 07. 2012 р. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. народж., родом зі с. Спас цього ж р-ну.

²⁶⁸ Записано у с. Ракобовти Буського р-ну Львівської обл. 10. 07. 2012 р. від Бозунь Ярослави Гнатівни, 1933 р. народж.

²⁶⁹ Записано у с. Волиця Буського р-ну Львівської обл. 05. 07. 2012 р. від Сахаревич Емілії Василівни, 1932 р. народж.

²⁷⁰ Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках... С. 349.

²⁷¹ Відомий дослідник символіки тварин Олександр Гура визначив їх як південнослов’янські й малопольські (Див.: Гура А. В. Ласка / А. В. Гура // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва, 2004. Т. 3: К (Круг)–П (Перепелка). С. 82).

²⁷² Записано у с. Стрептів Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 04. 07. 2012 р. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. народж., родом зі с. Спас цього ж р-ну.

2. “То не можна бити. Туво-во були косарі косили в лісі на сінóжати і здибали гніздо і маленькі. Та й взяв те гніздо і переніс на другий бік положив. А мали зи собою горнець води, дзбанок. А вона прийшла на те місце – нема ласенет – і взяла наригала їм в ту воду. То вони взели перенесли їй назад на то місце. А вона тоди прийшла і той горнець звалила. То дуже мудре створіння. В нас їх не били. Каже – на худобу пошкоде – кров висце”²⁷³.

3. “Ласицю не чіпати: бо десь їй маленькі позабирали, і той мужчина воду мав, а та ласиця прийшла і йому наригала. Але ті діти він десь переніс, і та побачила і пішла тей горщик перекинула”²⁷⁴.

Ще однією з іпостасей домовика є так звана *домашня змія* – гадюка чи вуж. На Волині такі уявлення на сучасному етапі не надто поширені, можливо, через те, що в окремих районах цих плазунів порівняно мало. Все ж, подекуди й тут трапляються відомості, де домовика ототожнено з вужем або, принаймні, підкреслюється зв’язок вужа з домашньою худобою (коровою).

Насамперед зазначу, що на більшості території Волині, мабуть унаслідок ослаблення демонологічної складової, убивство вужа не вважали небезпечним для себе чи господарки. Радше винятком, ніж правилом, можна вважати типові для Полісся чи Карпат відомості на кшталт: “*Батьки наші кажуть, що то гріх в’ужа бити*”²⁷⁵, “*Вужа бити гріх. Як він в хазяйстві появиця, то-то він погану прикмету дає (в мене от син помер), но сам він не поганий*”²⁷⁶, “*Кажут, вужі ніколи не б’ют. Ну, гадюку – так*”²⁷⁷.

Прикметно, водночас, що раритетні на сьогодні випадки ототожнення домовика з вужем на Волині виявлено у різних районах, що свідчить про значну в минулому географію їхнього поширення:

1. “Мій зять був на Витовичах (Бродівський район), за рікою. Там пішов до колеги [...]. І каже: “Тітко, подивіця, який то вужака теньгий (грубий. – В. Г.) поліз, певно, з метр [...]. Треба забити”. – “Петруньо, не руш його. Не руш, не зачипай, то наш. Він вже нас знає. Я дую корову, він приповзе, я влию йому молока, він нап’єця і піде собі. Він не рухає нікого. То – наш, не мона бити [...]”. Але і на Грицеволі, там баба жила, то так само, мама розказували, як вони прийшли, а вужака такий теньгий [...] (А вони були колись куркулі, такий садок мали, і такий вужака теньгий виліз) Мама кажут: “Маринко, Маринко, іди бий [...]” – “Ганьо, не

²⁷³ Записано у с. Волиця Буського р-ну Львівської обл. 05. 07. 2012 р. від Сахаревич Емілії Василівни, 1932 р. народж.

²⁷⁴ Записано у с. Деревляни Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 14. 07. 2012 р. від Тихої Ольги Микитівни, 1937 р. народж.

²⁷⁵ Записано у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. 14. 07. 2010 р. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. народж.

²⁷⁶ Записано у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл. 24. 07. 2007 р. від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. народж., родом зі с. Варварівка цього ж р-ну.

²⁷⁷ Записано у с. Стрептів Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл. 04. 07. 2012 р. від Балуж Стефанії Михайлівни, 1934 р. народж., родом зі с. Спас цього ж р-ну.

руш його, не зачипай, нех лізе, то наш. Я йому дам молочка, він нап'єця і собі полізе. Він тебе зачипати не буде”²⁷⁸.

2. “Я чула за домовика, бо ж він в кожній хаті, кажуть, є. Нема такої хати, щоб його не було. То, кажуть, шо вуж, а хто ж його знає? [...]. То добре, бо ж кажуть, шо домовик повинен быть завжди. Їсти йому не ставили. Тільки казали, шо поставлять когам, і коти не вип'ють, і десь подінеця молоко – то вже казали, шо домовик випив”²⁷⁹.

3. “Як я жила вдома, на хуторі, то сиділи надворі, і з хати виліз вуж, а батько каже: “Не чіпай, бо то домовик”. І він покрутивсь тако і поліз назад в хату, чи в сіни туди, в комору”²⁸⁰.

4. “В кожній хаті, кажуть, є домовик. Кажуть, як людина застроює хату, то вже домовик є. Як подмуровку зробили. Воно та[к] як то вужом (часом такий вуж здоровий скаче). Кажуть, не чіпай, бо то домовик. Отак казали матері. В хаті як часом вуж об'явця. Шкоди він ничо[го] не робить”²⁸¹.

На Волині побутує також і типовий для різних українських теренів сюжет, як вуж ссе корову:

1. “Чула за вужа. То ше в наших родичів. От, шось вуж причепився до корови. І ногою – вікруте, і поссе сибі їдну дійку, і злазе і йде. І хазяїн вже боїця, то кажуть йому – візьми та забий. А він каже – я ни можу забити, може, він мені таке поробив, шо вся худоба може пропасти [...]. І він бере ту корову продає. Приходе той хазяїн (що купив. – В. Г.), каже: “Шо ти мині з тиям продав корову? Забирай її сибі, я ни хочу бачити її в хліві”. То продали ту корову різникам, а вужа забили”²⁸².

2. “На базарі один хазяїн продавав корову. А той, шо купляв, питає: “А ти взяв теля з собою? В неї є теля [...]”. І той хазяїн купив. А то уж приходив ссать. Обмотує ногу і ссе корову”²⁸³.

Свого часу сюжет про корову з таким “телятком” на Житомирщині зафіксував В. Кравченко²⁸⁴.

Бувальщина з Гошанщини розповідає навіть, як домовик-вуж ссав жінку: “Кажуть, шо в кожній хаті повинен быть. Кажуть, похуже, так як гадюка воно таке, але не гадюка. Він тільки на горі, начче (інакше. – В. Г.) ніде. [...] А в нас, я пам'ятаю ше, тута сусіднє село Новоставці – замучив жінку.

²⁷⁸ Записано у с. Грицеволі Радехівського р-ну Львівської обл. 16. 07. 2011 р. від Панчук Софії Петрівни, 1932 р. народж.

²⁷⁹ Записано у с. Колесники Гошанського р-ну Рівненської обл. 07. 07. 2009 р. від Хабун Ніни Артемівни, 1931 р. народж.

²⁸⁰ Записано А. Кривенко у с. Колесники Гошанського р-ну Рівненської обл. 05. 07. 2009 р. від Макарець Марії Кузьмівни, 1935 р. народж., родом зі с. Вільгир цього ж р-ну.

²⁸¹ Записано у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. 08. 07. 2009 р. від Левчишин Марії Яківни, 1934 р. народж.

²⁸² Записано у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл. 16. 07. 2010 р. від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. народж.

²⁸³ Записано у с. Вільгир Гошанського р-ну Рівненської обл. 05. 07. 2009 р. від Хочая Володимира Федосійовича, 1930 р. народж.

²⁸⁴ Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 153.

Дитятко в неї було маленьке, в теї жінки, ссало ціцьку, а домовик злазив і все времнє [...] до тих пор ссав, поки не зассав її. І всі казали до неї, щоб десь зверталася. Шо ж? Біда [...] Вона ниде не зверталася, а він її так висмоктав – страхіття господнє. А бити [того вужа], вроді, кажуть, не мо[ж]на. Вроді, може хату підпалити. Воно погане, зле воно. І гриву він заплітає”²⁸⁵.

Як бачимо, попри бідність матеріалу, пов’язані з вужем вірування на території Волині в основному повторюють основну сюжетику таких уявлень і на інших українських теренах.

* * *

Загалом можна стверджувати, що уявлення про домовика на Волині висвітлюються у двох основних площинах: на межі з Надсянням, Опіллям і Поділлям вони наближені до так званого карпатського типу, до уявлень про духа-збагачувача, а на півночі закономірно зближуються з типом поліським – з уявленнями про домовика-предка. Водночас як ототожнення домовика з чортом, так і уявлення про нього як про душу померлого на обстежених нами теренах трапляються повсюдно. Хоч і з різною інтенсивністю, характерними для всієї Волині є відомості, що домовик начебто мусить бути у кожній хаті (адже у кожній хаті хтось помирає). Це ж стосується й уявлень про так званий *зносок*, з якого нібито можна було вивести духа-збагачувача. Навіть якщо з домовиком зноска не пов’язують, то чинять з ним так само, як і на теренах, де така візія домінує. У контексті тематики цієї статті важливо констатувати, що умовна межа між уявленнями про домовика-опікуна і домовика – духа збагачувача (йдеться про варіант походження домовика зі *зноска*) проходить саме по Волині.

Типи домовика-ласки і домовика-вужа представлені у наших матеріалах доволі скупо. Ласку з домовиком волиняни не ототожнюють узагалі, а про спільне між ними можна судити лише на основі деяких однакових функцій. Вужа, натомість, декілька разів безпосередньо назвали домовиком, хоча матеріал у цьому плані виявлено не надто обширний. Усе ж, привертає увагу, що відповідні уявлення про цих двох тварин трапляються на всій обстеженій нами території і є показово однорідними. Виняток становить лише записаний на Львівщині сюжет про ласку, яка отрує косарям воду. Однак прямою паралеллю до нього є популярний на Поліссі сюжет про вужа, який отруїв молоко (припускаємо його побутування й у північних волинських районах).

Таким чином, можна зробити висновок, що єдиного інваріантного прообразу домашнього духа на Волині немає, а є лише більш чи менш загальні діалектні

²⁸⁵ Записано у с. Вільгір Гошанського р-ну Рівненської обл. 06. 07. 2009 р. від Величко Надії Мойсїївни, 1940 р. народж. У цій нібито бувальщині респондент, очевидно, поєднала уявлення про вужа, який ссе корову, про домовика, який заплітає гриви коням, і про деяких тварин (бусла, ластівку), які за кривду можуть підпалити хату.

тенденції його характеристики, які паралельно співіснують з іншими, менш популярними. По суті, таку картину можна вважати типовою і для інших історико-етнографічних районів України²⁸⁶. Ще один суттєвий момент: порівняно з Поліссям чи Карпатами, як найколеритнішими у сенсі побутування демонології регіонами, на Волині не вдалося зафіксувати майже нічого нового в інформативному плані (за винятком локальних назв *зноска*). Це свідчить про єдність побутування явищ народної культури на цих українських теренах, невідповідність у виявленні, здавалось би, унікальних для окремо взятої Волині відомостей.

TRADITIONAL IDEAS ABOUT DOMOVYK ON HISTORIC-ETHNOGRAPHICAL VOLYN

Volodymyr HALAICHUK

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of Ethnology
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

In the article on the basis of ethnographic materials the traditional beliefs of Volyn residents are illustrated at domestic spirits. It is marked that basic on the inspected walks of life is a type of “domovyk” (goblin) as a spirit-guardian, genetically the derivative from the soul dead ancestor, and type purchased from little chicken egg (“znosok”) or by other method spirit-enriching that distinctly gravitates to character of devil. They are complemented by close to the generalized vision of domovyk offenses of caress and grass-snake. Correlation by these types became basis of forming of dialectal by the nature picture of corresponding sector of beliefs on Volyn. The analysis of materials allowed to ethno-cultural unity of the Volyn walks of life with such colorful in demonological sense of regions as Carpathians and Polissya, to define the place of Volyn as an original transitional zone between the dominant types of ideas about the origin of domovyk.

Key words: historic-ethnographical Volyn, demonology, beliefs, domestic spirits, spirit-enriching, domovyk (goblin), caress, grass-snake.

²⁸⁶ Див.: Галайчук В. “Взаємини” людини та домовика у віруваннях українців Полісся / Володимир Галайчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2003. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. Вип. 38. С. 568–584; *Його ж.* Уявлення про домашніх духів у селі Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської області (За польовими матеріалами) / Володимир Галайчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. Вип. 39–40. С. 456–485; *Його ж.* Демонологічна палітра бойків Старосамбірщини: Вірування у домашніх духів (На польових матеріалах) / Володимир Галайчук // Етнічна культура українців: Ювілейний збірник до 10-річчя кафедри етнології. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. С. 198–216; *Його ж.* Причинки до поліської демонології: вірування у домовика / Володимир Галайчук // Народознавчі Зошити. Львів, 2006. № 3–4. С. 457–464.

ТРАДИЦИОННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ДОМОВОМ НА ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ВОЛЫНИ

Володимир ГАЛАЙЧУК

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра этнологии

ул. Университетская 1, Львов 79000, Украина

В статье на основании, главным образом, полевых этнографических материалов проиллюстрировано традиционные верования волынян в домашних духов. Засвидетельствовано, что основными на обследованной территории являются тип домового как духа-опекуна, генетически производного от души умершего предка, и тип приобретенного из сноса или иным способом духа-обогапителя, определенно тяготеющего к образу черта. Они дополняются приближенными к обобщенному видению домового образами ласки и ужа. Соотношение между этими типами стали основой формирования диалектной по своему характеру картины соответствующего сектора верований на Волыни. Анализ материала позволил констатировать этнокультурную общность волыньских земель с такими колоритными, с точки зрения бытования демонологии регионами, как Карпаты и Полесье, определить место Волыни как своеобразной переходной зоны между доминантными типами представлений о происхождении домового.

Ключевые слова: историко-этнографическая Волынь, демонология, верования, домашние духи, дух-обогапитель, домовый, ласка, уж.

Стаття надійшла до редколегії 22.10.2012

Прийнята до друку 17.12.2012